

VILNIAUS UNIVERSITETAS

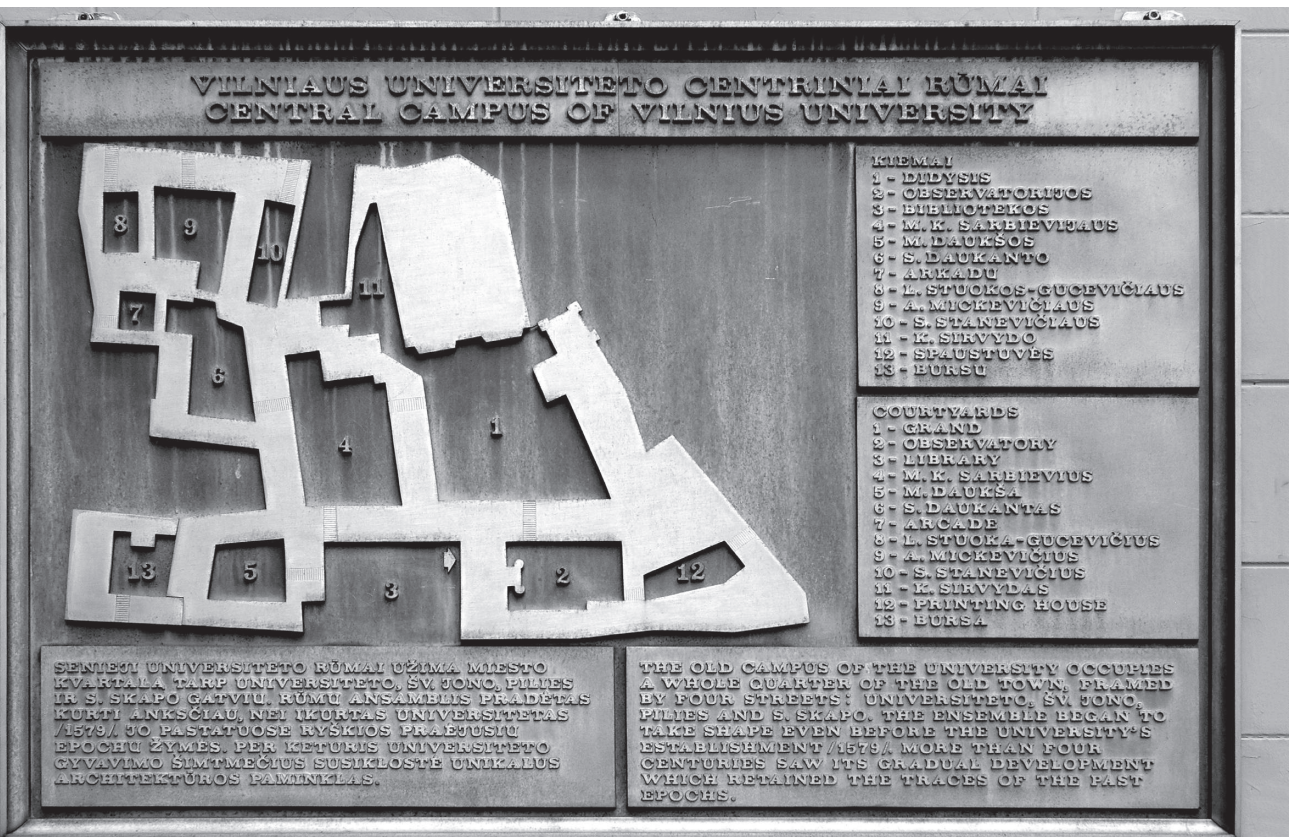
SEMIOTINIS ARCHITEKTŪROS IR PLANŲ
TYRIMAS

*Mano mokytojo ir bičiulio
Algirdo Juliaus Greimo atminimui*



1 pav. Vaizdas iš palydovo į Vilniaus universitetą miesto raizginyje. Šiaurė – viršuje.
Bing vaizdai

2 pav. Metalinis Universiteto kiemų planas prie įėjimo į Universitetą. Kiemų numeracija:
1 – Didysis, 2 – Observatorijos, 3 – Bibliotekos, 4 – Motiejaus Sarbievijaus, 5 – Mikalojaus Daukšos,
6 – Simono Daukanto, 7 – Arkadų, 8 – Lauryno Stuokos-Gucevičiaus, 9 – Adomo Mickevičiaus,
10 – Simono Stanevičiaus, 11 – Konstantino Sirvydo, 12 – Spaustuvės, 13 – Bursų.
Manaro Hammado nuotrauka



1. PRADINĖS PASTABOS APIE KORPUSĄ

Ši analizė atsirado pasitaikius palankiai progai. Vilniaus universiteto A. J. Greimo semiotikos ir literatūros teorijos centras 2012 metais pakvietė mane perskaityti paskaitų ciklą, pristatantį mano atliktus erdvės semiotikos tyrinėjimus. Paskatinau surengti konkrečiam atvejui skirtą seminarą, kuriame dalyvautų ir Centro tyrėjai. Man pasiūlė analizuoti Universiteto rūmus. Vilniaus universitetas pasirinktas atsižvelgiant į šios vietos prestižą Lietuvoje: formavęsis ilgas metus, patyręs įvairių sukrėtimų, šis pastatų ansamblis liudija šalies istoriją. Pasaulyje nedaug universitetų, greta vėlesnių priestatų išsaugojusių XVI amžiaus pėdsakus. Ši institucija liudija, jog šalis, esanti Baltijos pakraštyje, atokiai nuo europinio mąstymo centrų, gebėjo išsiveržti iš intelektualinės atskirties. Analizė parodė, kad nuo pat pradžių Vilniaus universitetas įtvirtino implicitinę vietinių ir universalių vertybių priešpriešą.

Tris sykius kruopščiai apžiūrėjau architektūrinį ansamblį. Norėdamas perprasti šį erdvinį kompleksą, pasiteiravau, ar nebūtų įmanoma rasti planų. Juos radau dviejose architektūros istorijos knygose¹, bet dėl smulkaus mastelio buvo sunku įžiūrėti. Semiotikos magistrantai Magdalena Slavinska ir Justinas Dūdėnas padėjo iš Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos gauti išpūdingą dokumentų korpusą, apimantį per šimtą planų, sulankstytų ir sudėliotų į „albumus“, priklausomai nuo to, kaip dokumentai buvo tvarkomi. Teko, vadovaujantis žemiau išvardytais kriterijais, atlikti šios gausios medžiagos atranką. Remdamasis tiriamų dokumentų nuorodomis, Paryžiaus nacionalinėje bibliotekoje aptikau XVI ir XVII amžių Vilniaus planus, iš kurių

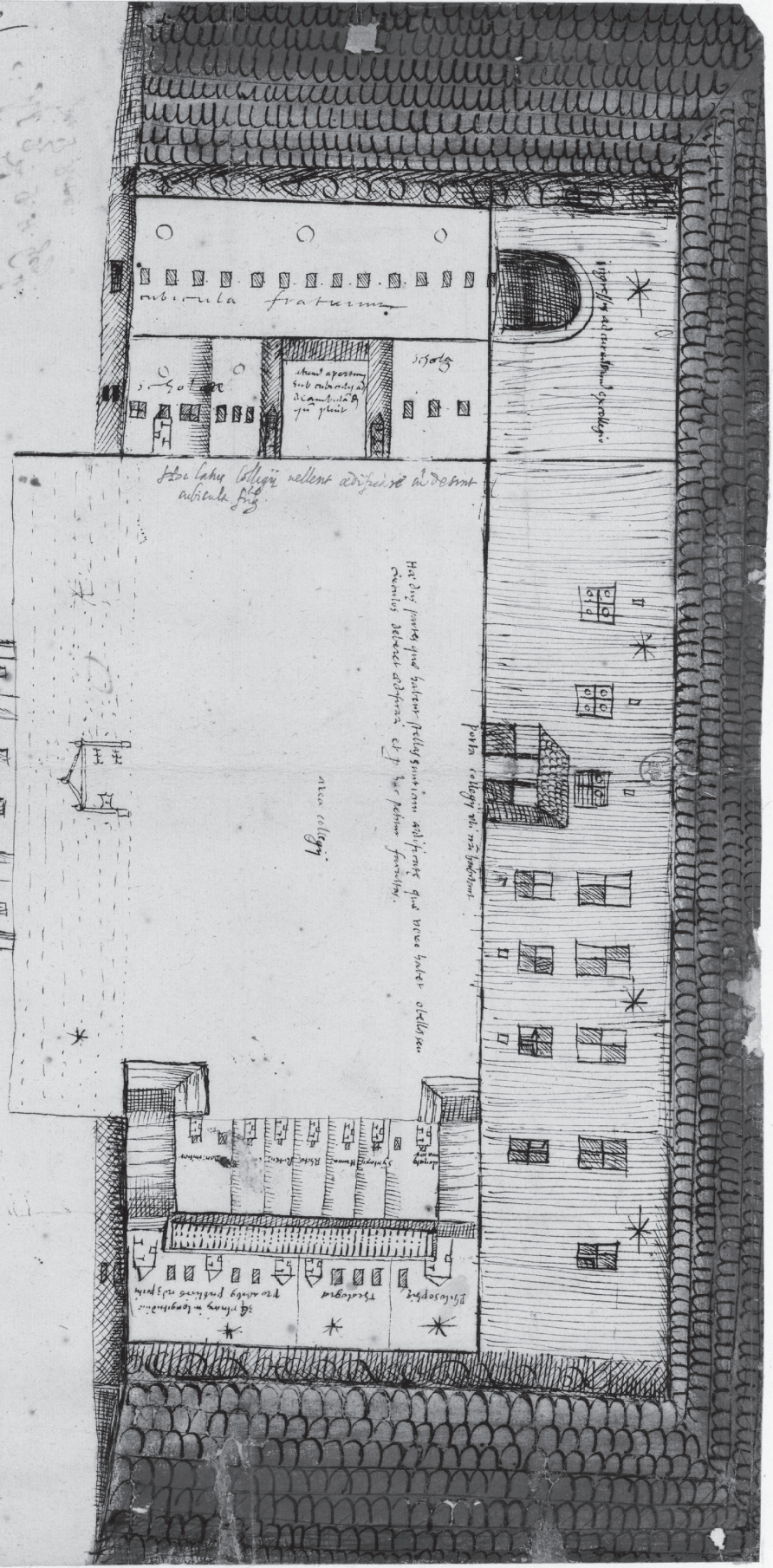
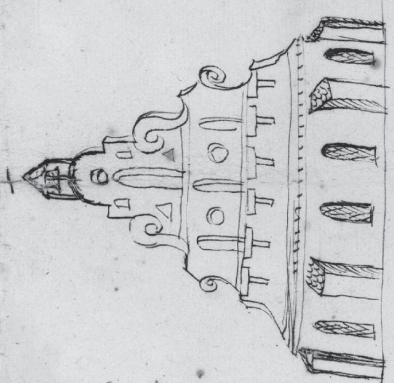
1 Žr. literatūros sąrašą.

Kitame atvarte:

3 pav. 1582 metų planas. Pastatų fasadai suguldyti plokštumoje aplink Didįjį kiemą. Sienos pertvara Universitetą skiria nuo Šv. Jonų bažnyčios.
Paryžiaus nacionalinė biblioteka

4 pav. 1642 metų planas. Projektas patvirtintas 1643 metais su paaiškinimais lotynų kalba.
Pavaizduotas antrasis Universiteto aukštas.
Paryžiaus nacionalinė biblioteka

Pro collegio bibm.



bibliotheca fratrum

scola

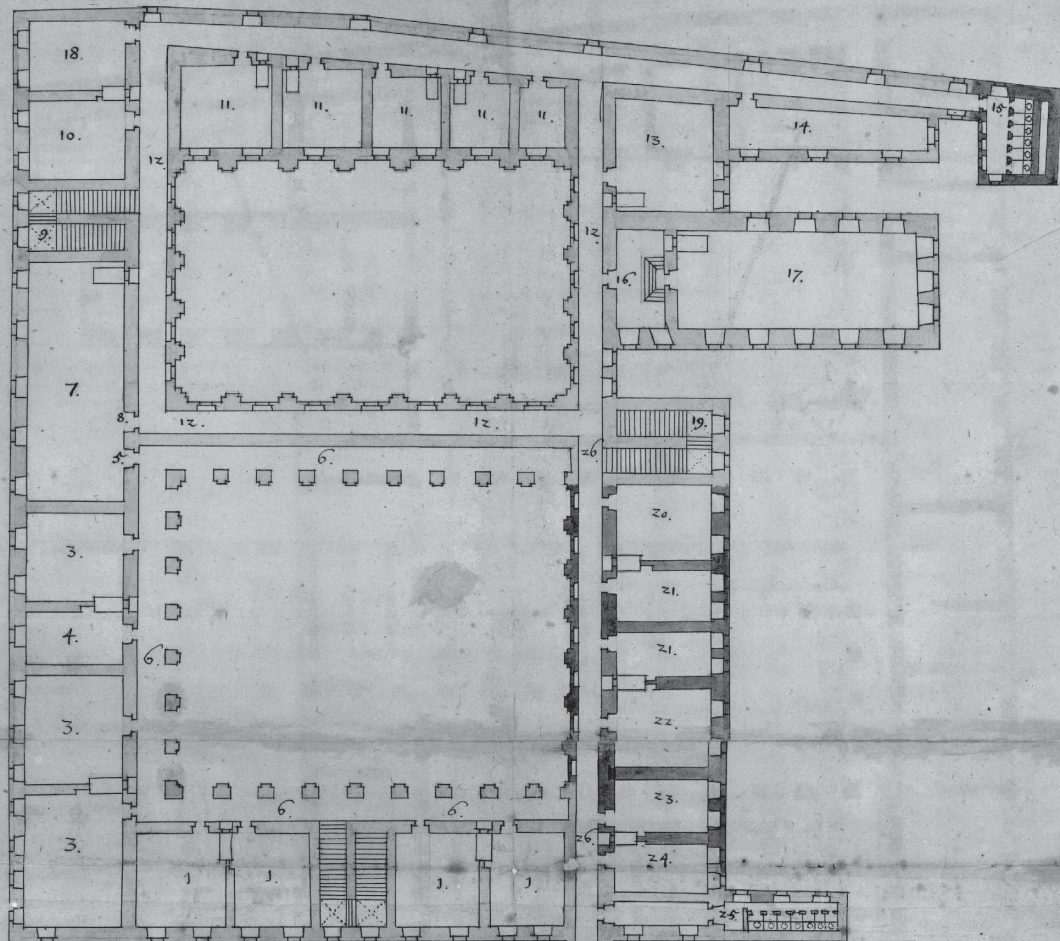
aula magna

Hic laus collegii nullo adferre potest

Hic laus parva nullo adferre potest

aula parva

aula parva



3^a Contignatio Collegij Vindobonensis.

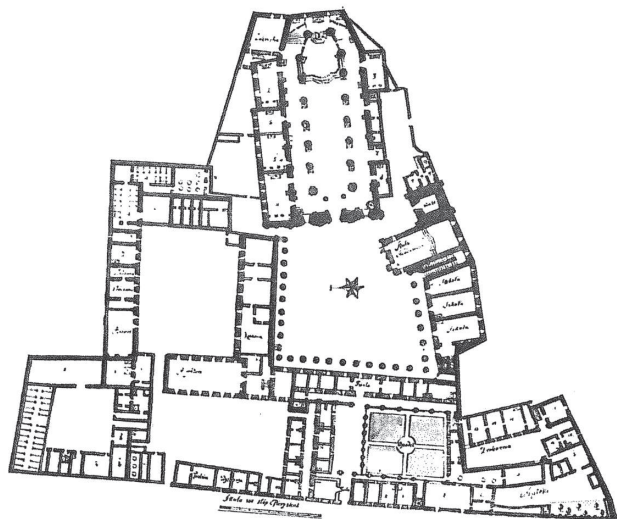
1. Schola usque Cancellarium, et Templum.
2. Campanile Templi.
3. Schola usque plateam Focorum.
4. Porricula supra Commensuram portam Templi Collegij, et Scholarem, cum notologio, et campana.
5. Ingressus ad aulam, sine sala, pro 2^a tenentis.
6. Curatoria, et ambulacra cum columnis et fornicibus.
7. Aula, sine sala, pro actibus publicis, etc.
8. Ingressus ad salam ex Collegio pro Nostris. Clausa autem porta ante, quod ducit ad aulam externam Scholarem, potest Nostris deinde ad dicendum, hanc, deambulandum.
9. Gradus, et accessus ad 3^{iam} Contignationem pro Nostris.
10. Communia hypocausta, coquinae, plynctorum, etc.
11. Cubicula professorum.
12. Curatoria, et ambulacra per totum quadrum interius Collegij, columnis, et fornicibus compacta.
13. Communia hypocaustum Maphysiorum, vel etc.
14. Vestibula, et cubicula.
15. Loca communia superiora.
16. Ingressus ad hypocaustum commune.
17. Hypocaustum commune.
18. Sacellum domesticorum superiorum pro Nostris.
19. Gradus ad 3^{iam} Contignationem.
20. Cubiculum sibi l. Nostris.
21. Cubicula pro eius sociis.
22. Cubiculum l. Redoris.
23. Cubiculum l. spialis, et confessorij.
24. Cubiculum sibi confessorij.
25. Loca communia.
26. Curatoria, et ambulacra cum fornicibus ad Templum. Cuius Templum vix distat ab Collegio, et ad idem nos possit per atrium Scholarem, et per Cancellarium extra claustrum, per ambulacrum usque ad redit et plateam eius ad choram Templi.
27. Chorus Templi.
28. Gradus per quos Nostris descendunt ad atrium Sacrorum et Templum.
29. Atrium ante Sacrorum.
30. Sacrorum.
31. Templum, et ingressus ad Templum.

In 3^a Contignatione.

Pro utraque parte curitoris, quod est in medio, et cum fornicibus erunt cubicula pro Nostris, Magistris, et Scholasticis Nostris.

In 4^a Contignatione.

Similia erunt cubicula, et curitoris, una tamen pars solis Nostris serviet separatis, sine novis Collegiationibus.

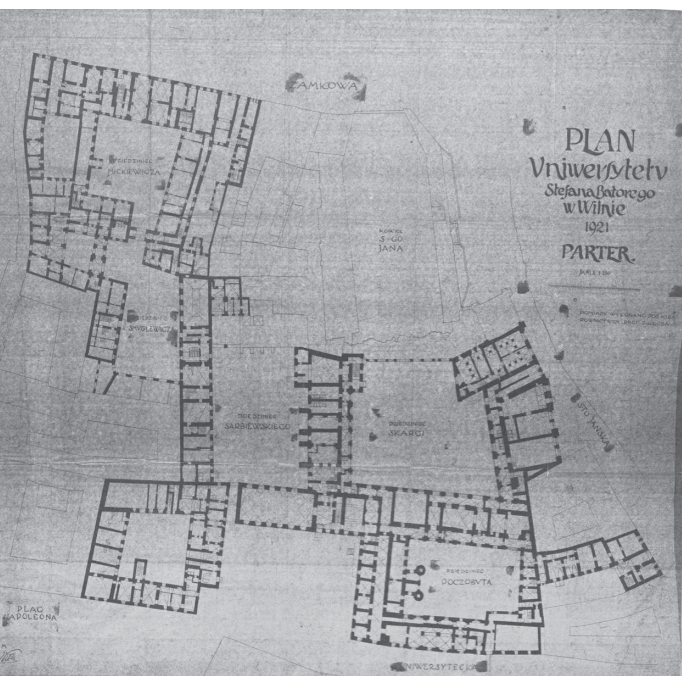
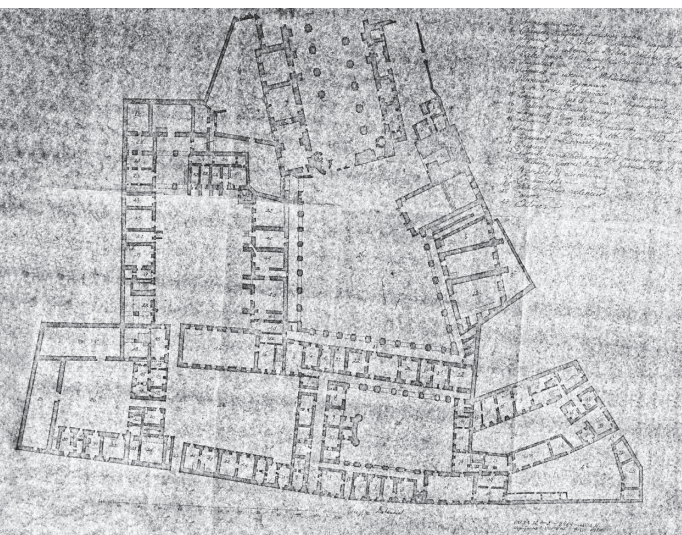


5–8 pav. Vilniaus universiteto architektūrinio ansamblio planai. Šiaurė – iš kairės. Planai išdėstyti pagal jų datavimą, mastelis suvienodintas. Trijuose planuose iš kairės toje pačioje vertikalėje pateikiami homologiški planų elementai

5 pav. 1773 (arba 1780) metų planas su paaiškinimais lotynų kalba. Jonas Minkevičius, *Lietuvos architektūros istorija 1*, Vilnius: Mokslas, 1987

6 pav. 1802 metų planas su paaiškinimais prancūzų kalba. Kultūros paveldo departamento archyvas

7 pav. 1921 metų planas su paaiškinimais lenkų kalba. Kultūros paveldo departamento archyvas



atsirinkau keletą, kurių reikalingumą paaiškinsiu vėliau.

Šitokio korpuso analizė reikalauja daug daugiau laiko nei mano trumpa viešnagė. Lietuvos mokslo taryba, atsižvelgdama į profesoriaus Kęstučio Nastopkos prašymą, skyrė lėšų pakartotinei viešnagei Vilniuje, kad būtų pratęstas Vilniaus universiteto erdvių tyrinėjimas. Taip atsirado ši semiotinė analizė, kuri tėra pradinis detalesnio tyrinėjimo etapas.

Architektūros planai turi akivaizdų pranašumą prieš realias vietas: galima jais manipuluoti ir juos reprodukuoti. Skirtingais savo masteliais jie padeda lengviau suvokti visumos ar detalių sutvarkymą.



8 pav. 1997 metų planas, projektuojamų darbų aplankas.
Kultūros paveldo departamento archyvas

Skirtingos datos išryškina erdvės transformacijas. Tad gavus planus reikėjo modifikuoti tyrimo objekto apibrėžimą: dabar mums rūpėjo nebe šiuolaikiniai universiteto pastatai, bet sudėtinis objektas, apimantis planus ir statinius. Šios medžiagos, suvokiamos kaip *išraiška*, heterogeniškumą atitinka *turinio* lygmens vienovė, kur prasmė nepriklauso nuo specifinių išraiškos medžiagos skirtumų. Tai įrodo semiotinio metodo, gebančio išreikšti vienijančius prasminius efektus, galiojimą.

Pagal architekto amato konvencijas, kiekvienas planas turi „kartušą“, nurodantį nubraižytą vietą, brėžinio datą, autoriaus ir užsakovo vardą. Šios sakymo

9 pav. Plano kartušas, 1997 metai.
Kultūros paveldo departamento archyvas

DÉKORATYVIAI SU ARKONIS BET TUBEJO IR KONSTRUKTYVĖ PASKIDTIO
IHES. 1839 K IHVENTORIUIJE GRIMDYS SKYDINIO PARKETO SU PU-
KBYŽHU IR APVADU. SIEHOS JAU BUVO PEBTINKUOTOS IR HUDAŽYTOS
JO DURELES YKAIHYHINE, PATALPA, KAIŠEJE BUV. DURELIU SIEHOJE JHU-
LĖS GALIHESSE SIEHOSE HIŠOS SUFORMUOTOS TARP 1921 IR 1929 KETU

TYKLA
INTER-
AKHT JAH
HAIRKINTAS
IO SAKLES
IQ LEH-
STOK-
1215

PREZIDENTĖ	G. MIKNEVIČIENĖ	97	UŽSAKOVAS: VILNIAUS UNIVERSITETAS			
			OBJEKTAS: VILNIAUS UNIVERSITETAS, UNIVERSITETO 5			
			III-O AUKŠTO SALĖ – SKAITYKLA			
ARCH.	A. ŠVABAUSKIENĖ		ŽVALGOMIEJI ARCH TYRIMAI	STADIJA	LAPAS	LAPŲ SK.
AUTORIUS			ARCHITEKTURINĖ STILISTINĖ	IPB	2	6
			KARTOGRAMA			
			II-IO A. SALĖS	UAB "MONRESTA"		

žymės architektūrinio plano pasakymui suteikia vietą erdvėje, laike ir visuomenėje. Įdomu, kad tokie planų kartušai primena kolofonus², įrašytus Mesopotamijos molio lentelėse ar graikiškuose papirusuose, – semiotinė logika nepasikeitė per keturis tūkstantmečius.

Naudotuose planuose pateikiami įrašai natūraliaja kalba – lotynų, lietuvių, lenkų, rusų, prancūzų. Tokia kalbų įvairovė liudija, kad Vilniaus universitetas rūpėjo daugeliui žmonių, ir tai kelia interpretavimo kompetencijos problemą: kad korpusas būtų nuodugniai išnaudotas, reiktų mokėti visas šias kalbas. Neturint pakankamos kalbinės kompetencijos, mums buvo prieinama ne visa planuose slypinti informacija³. Tarkime, negalėjome atskirti planų, vaizduojančių vietų būvį, nuo planų, siūlančių vietas modifikuoti. Dėl to nenagrinėjome dviprasmiškų atvejų ir apsiribojome tik dalimi turimo korpuso⁴. Šiaip ar taip, trumpas laikas, skirtas tyrimui, neleidžia siekti korpuso išsamumo. Išsamiam nagrinėjimui reiktų kelerių metų, ir iš to būtų galima parašyti disertaciją. Taigi mūsų siekis apsiriboja pradinių atradimų analize, kurios objektas – atrinkti planai ir jų lyginimas su vietomis *in situ*.

2 Kolofonas (iš graikų kalbos – ‘pabaiga, užbaigimas, karūnavimas’ ar ‘paskutinė eilutė’) – tai rankraščio ar senovinės spausdintos knygos gale pateikiamas užrašas. Jame nurodomas autoriaus vardas, knygos pavadinimas, leidėjo vardas, leidimo vieta, leidinių skaičius ir t. t. (*moksl. red. past.*)

3 Mūsų tyrimas daugiau orientuotas į erdvinius požymius nei į kalbinius faktus.

4 Ketvirtadalyje kartušų datos nenurodytos.

2. METODOLOGINĖS PASTABOS

2.1 KALBA VS DISKURSAS

1972–1976 metais, būdamas *Grupės 107*, subūrusios architektus, besidominčius erdvės prasmės klausimais¹, mokslinis vadovas, intensyviai tyrinėjau architektūrinius planus. Daktaro disertacijoje, kuriai vadovavo Algirdas Julius Greimas, kėliau metodologinius architektūrinių planų analizės klausimus. Tuo metu semiotinį žvilgsnį į nežodinius objektus stipriai veikė kalbotyros metodologija. Mes sekėme Louis Hjelmslevu, o ne Ferdinandu de Saussure'u, kurį propagavo André Martinet: mums atrodė, kad išraiškos ir turinio plotmių išskyrimas yra perspektyvesnis negu apsiribojimas ženklų atpažinimu ir dviguba artikuliacija, laikoma esminiu kalbos požymiu.

Diskursinė prieiga, kurią pamažu įtvirtino Greimas, analizuodamas tokius literatūrinius objektus kaip pasakos², architektūriniam planams atrodė netinkama: mums atrodė, kad juose neįmanoma nustatyti transformacijų tarp *prieš tai* ir *po to* – subjekto ir objekto. Tik remiantis antropologinio pobūdžio korpusu, sudarytu stebint vartotojų elgesį Japonijos namuose ir šventyklose, galima buvo 1976–1980 metais³ atlikti diskursinę erdvinės išraiškos analizę – ir tai buvo semiotinės erdvių pasakymų analizės pradžia. Prie erdvinio sakymo pereita 1983–1986 metais⁴. Praėjus keturiasdešimčiai metų nuo architektūrinių planų

1 *Grupės 107* tyrimų rezultatai paskelbti 1974 ir 1976 metais: Groupe 107, *Sémiotique des Plans en Architecture*, Paris: DGRST, 1974; Groupe 107, *Sémiotique des Plans en Architecture 2*, Paris: DGRST, 1976.

2 Algirdas Julien Greimas, „Description et narrativité, à propos de La Ficelle de Maupassant“, *Revue Canadienne de linguistique romane* I/1, 1973; Idem, *Maupassant. La sémiotique du texte: exercices pratiques*, Paris: Seuil, 1976.

3 Manar Hammad, „Définition syntaxique du Topos“, *Le Bulletin* 10, Paris: GRSL-EHESS, 1979, p. 25–27; Idem, „L'espace comme sémiotique synchrétique“, *Le Bulletin* 27, Paris: GRSL-EHESS, 1983, p. 26–30; Idem, „Rituels sacrés/ rituels profanes, usages signifiants de l'espace“, in: *Espace: construction et signification*, ed. de la Villette, Paris, 1984, p. 215–231; Idem, „Le bonhomme d'Ampère“, *Actes Sémiotiques* VIII 33, 1985, p. 37–45; Idem, „La sémiotisation de l'espace“, *Actes Sémiotiques* 116, 2013 [<http://epublications.unilim.fr/revues/as/2807>].

4 Idem, „L'énonciation: procès et système“, *Langages* 70, Paris: Larousse, 1983, p. 35–46; Idem, „L'expression spatiale de l'énonciation“, *Cruzeiro Semiotico* 5, Porto, 1986, p. 38–79.

korpuso semiotinių analizių pradžios, ketiname revizuoti šią sritį, pasitelkę per tą laiką nukaldintus ir kitose vietose išbandytus metodologinius įrankius.

2.2 APRAŠOMOSIOS KALBOS HIPOTEZĖ

Pirmoji semiotinė hipotezė, suformuluota apie architektūrinius planus, rėmėsi prielaida, kad tai aprašomoji kalba, priklausanti mokslinių diskursų klasei: planai teigia, kad tam tikras daiktas yra patalpintas tam tikroje konkrečioje vietoje (kaip tai esti topografijoje), jie įveda abipusį išraiškos ir turinio atitikimą be jokios dviprasmybės ar daugiareikšmiškumo. Išvertus į žodinę kalbą, nubraižyti planų pasakymai būtų maždaug tokie: „šis daiktas esti šioje vietoje, jo pavidalas toks“.

Tokia griežta kalba numato metodologinį kontrolės lygmenį: kalbama apie projektavimo ir reprezentavimo konvencijas, kurias aptarsime kitame skyrelyje. Reikia iš karto pasakyti, kad čia išdėstyta hipotezė teisinga tik iš dalies: iš tiesų planai „pasako“ daug kitų dalykų, jie nėra, kaip atrodytų, paprasto teiginio forma. Pavyzdžiui, jie aprašo architekto *projektuojamus* pastatus, kurių nėra: tai, kas juose nubraižyta, priklauso grynai *virtualybei*. Aprašomosios hipotezės šalininkai teigia, kad projektas aprašo būsimąją architektūrą „tarsi ji jau egzistuotų“. Bet tai tik iš dalies teisinga: planus susiaurindami iki šios funkcijos, neatsižvelgiame į architektūrinių projektų sakomąjį, argumentacinį ir sąlyginį matmenį. Kai kurie planai, vykstant formos kūrimo procesui, tampa diskusijų pamatu: tai pačiai vietai, toms pačioms funkcijoms dažnai siūloma keletas projektų. Tokie yra architektūriniuose konkursuose besivaržantys projektai. Kiti planai detalizuoja projekto kūrimo etapus – nuo pamatų iki stogo; ankstesnieji etapai yra būtina vėlesniųjų sąlyga. Tad juose susiduriame su laiko sekos santykiais ir loginiais presupozicijos santykiais, kuriuos galima palyginti su atitinkamais žodinės kalbos santykiais. O tai mus veda toliau nei paprastas teiginio formą turintis aprašymas.

1582 metų Vilniaus universiteto projekte planas išryškina *tris socialines grupes*: dėstytojus, administraciją, patarnautojus (tarnus). O juk šie vartotojai, kurių buvimas atsiskleidžia skaitant planus, nėra niekaip pavaizduoti brėžiniuose. Kai kurie paminėti aiškinamajame tekste, kiti numanomi iš vietų išdėstymo. Taigi, žodinė kalba dalyvauja interpretuojant planus, o šie *perteikia nenubraižytus prasminius efektus*, kuriuos galima palyginti su tuo, kas *nepasakyta, žodinėje kalboje*⁵.

Vadinasi, architektūrinių planų diskursas neapsiriboja aprašomuoju lygmeniu: jis apima ir kitus prasmės lygmenis, kuriuos reikia patikslinti. Dalis pras-

5 Oswald Ducrot, *Dire et ne pas dire*, Paris: Hermann, 1972.

mės yra *numanoma* iš nubraižytų elementų, o kita dalis įrašyta nubraižytų elementų *struktūroje* (santykiuose). Trumpai tariant, *aprašomoji kalba yra būtina, bet nepakankama prasmės sąlyga*.

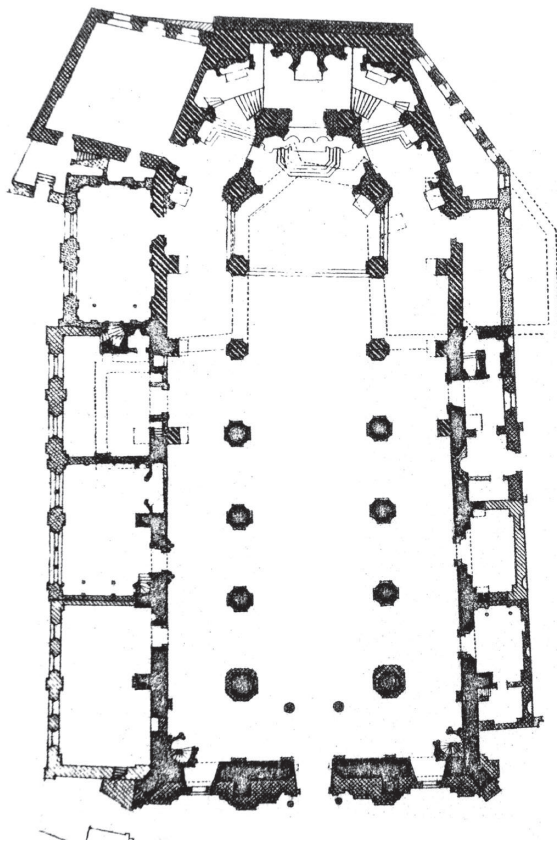
2.3 REPREZENTAVIMO KONVENCIJOS: KALBA, VALDANTI APRAŠOMĄJĄ KALBĄ

Priklausydamas mokslinių kalbų klasei, architektūrinis brėžinys numato jį reguliuojančią metodologinę kalbą: tai brėžinio kūrimo konvencijos, stabilizuojančios jame įrašytą prasmę. Kiti semiotiniai matmenys (sakymas, presupozicija) paklūsta kitiems reguliuojantiems diskursams, apie kuriuos čia nekalbėsime.

2.3.1 Architekto planas – pjūvis per metrą nuo žemės

Kalbant geometriniais terminais, „architektūrinis planas“ yra euklidinės cilindrinės projekcijos variantas. Jis suponuoja horizontalios projekcijos planą, esantį po vaizduojamu pastatu. Jeigu projekcijos centrą nukeltume į begalybę, teorinio stebėtojo akis matytų pastato stogus⁶, o ne „planą“. Kad nubraižytume architektūrinį planą, reikia išvaizduoti geometrinį planą, lygiagretų projekcijos planui ir kertantį pastato sienas vieno metro virš žemės aukštyje (tai gali būti ir kuris nors iš pasirinktų aptariamos konstrukcijos aukštų). Taip pat tenka daryti prielaidą, kad visa tai, kas yra virš pjūvio horizontalaus plano, pašalinama protu ir kad euklidinės projekcijos operacija yra taikoma virtualiam pjūviui, kuris atsiskleidžia teorinio stebėtojo žvilgsniui. Šioje projekcijoje

10 pav. Šv. Jonų bažnyčios planas.
Kultūros paveldo departamento archyvas



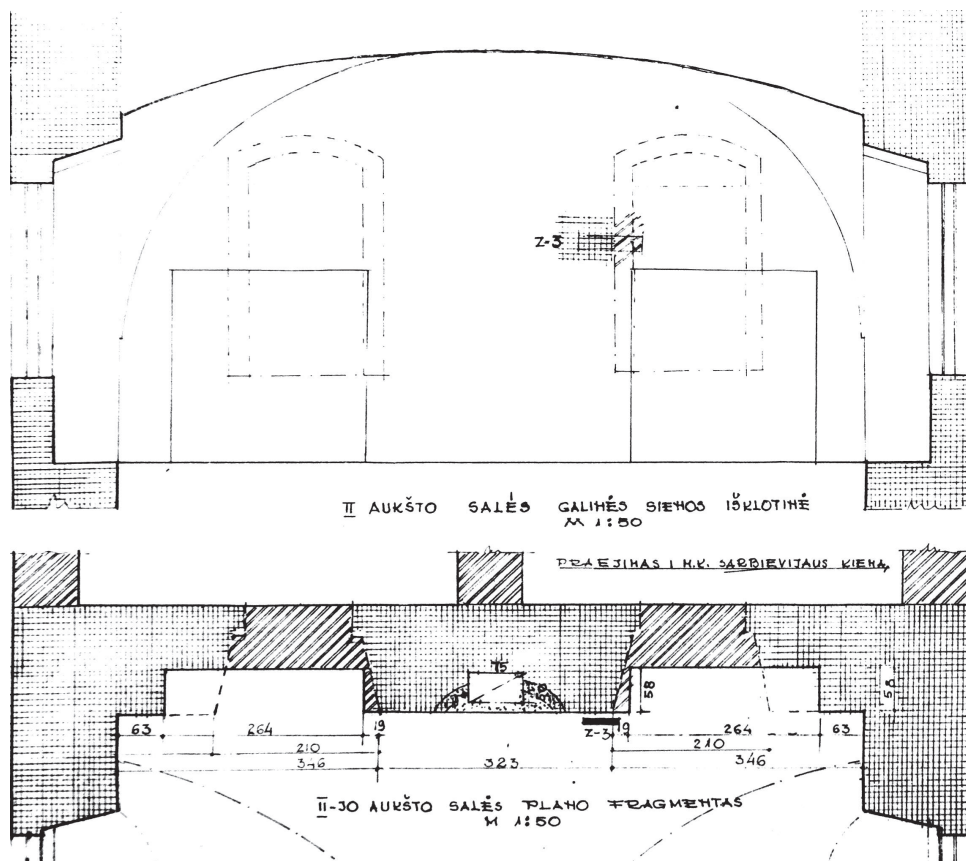
6 Tai būtų panašu į palydovines nuotraukas.

ištisiniai ir nepermatomi objektai pridengia tai, kas yra anapus jų, projekcinio žvilgsnio linijoje.

Dėl viso to sienas perveriančios angos (durys ir langai) yra vaizduojamos tik tada, jei jas kerta pjūvio planas. Pernelyg aukštos (arklidžių ir sandėlių stoginiai langeliai) ar pernelyg žemos (skysčių apytaka) angos lieka nematomos. Ši konvencija taikoma gyvenamosioms arba darbo vietoms: ji veiksminga aprašant tokius pastatus. Kitos pjūvio konvencijos galioja, tarkime, archeologijoje, kai siekiama aprašyti kai kurias braižytinio diskurso pastatų objektų ypatybes. Jeigu pastatą sudaro keli aukštai, braižoma tiek planų, kiek yra aukštų. Kaip matysime, Vilniaus universiteto atveju tai leidžia pasiekti nebanalių rezultatų (žr. 3.5.2).

Architektūriniai planai projektuojami iš viršaus į apačią, o inžineriniai planai dažnai projektuojami iš apačios į viršų, kad labiau išryškėtų laikančiosios konstrukcijos, kurioms tenka apkrovos. Visais atvejais atvaizduojami tiksliai tolydžių paviršių pertrūkiai, t. y. jų kontūrai ir aštrios briaunos. Griežtame aprašyme cilindriniai, sferiniai ar sudėtiniai skliautų paviršiai vaizduojami tiksliai jų briaunomis ir susikirtimais, jei tokių yra. Jei briaunų nėra, pastatai konven-

11 pav. Vertikalus skliautų ir horizontalus sienų pjūvis, vieta ir mastelis tie patys (Biblioteka, antrasis aukštas, šiaurinė pusė), pateikti vertikalūs atitikmenys.
Kultūros paveldo departamento archyvas



cionaliai paguldomi plokštumoje, vertikalius skliauto pjūvius perkeliant į horizontalų projekcijos planą. Ši procedūra dažnai naudojama Vilniaus universiteto planuose.

Nepaisant tokių atsargumo priemonių, visų vertikalių projekcijų nepakanka dviprasmiškumams pašalinti: daugelis tūrio taškų, esančių toje pat žvilgsnio linijoje, projekcijoje susilieja. Siekiant išvengti dviprasmiškumų, pagal pjūvio ir fasado konvencijas atliekamos horizontalios projekcijos. Analizuojamame korpusė yra daug tokios rūšies pavyzdžių.

Instaliacijos, kurių reikia skysčių (atvedimas ir pašalinimas) ir elektros cirkuliacijai, patenka į kitus planus, nes dažnai būna po žeme arba sienose. Pagaliau, kad būtų išvengta klaidų, atsirandančių dėl popieriaus deformacijų, sukeltų drėgmės ir senėjimo, brėžinyje neišlaikomi architektūrinių elementų ir braižomų erdvių matmenys: nubrėžtieji yra tik nuorodos, sutartiniai matmenys, pateikiami pasitelkiant skaitmenis ir konvencionalaus kotiravimo vienetų. Dėl viso to topografinis architektūrinio plano pobūdis yra ne toks griežtai apribotas kaip topografinis žemėlapis. Vilniaus universiteto korpusė tarp kitų šoninių planų esama ir specialių instaliacijos planų.

Apibendrinant galima pasakyti, kad architektūrinių planų sudarymas numato daug *virtualių operacijų*, leidžiančių nustatyti erdvinius numanomai *realaus* objekto ypatumus. Tai rodo, kad į grafinį diskursą, kuriuo siekiama nustatyti *buvimo lygmenį*, tenka įvesti daug *virtualaus buvimo* elementų. Kitaip tariant, susiduriame su buvimo modalumais, kurie yra daugiau ar mažiau virtualūs arba aktualizuoti. „*Realios*“ prasmės efektą sukuria brėžinio diskursas, visai kaip ir „objektyvios“ prasmės efektą sukuria mokslinis diskursas. Tarp abiejų procedūrų, kurios derina operacijas pasakyme ir sakyme, regime paralelę.

2.3.2 Pavaizduoti sienas *vs* pavaizduoti skliautus: neužklojantieji brėžiniai *vs* užklojantieji brėžiniai

Dažname Vilniaus universiteto korpuso plane galima išskirti trijų tipų brėžinius pagal tai, kokiomis loginėmis taisyklėmis nustatomas vieno kurio taško priklausymas plano zonai. Šios taisyklės pareina nuo semiotinių išraiškos ir turinio plotmių.

A tipo brėžiniai

Šis tipas atitinka „architektūrinį planą“, kurį 2.3.1 poskyryje apibrėžėme kaip virtualų statinio pjūvį per metrą nuo žemės. Šio plano taškai paklūsta išskirtinio

priklausymo taisyklei: taškas, priklausantis vienai sričiai, negali priklausyti kitai. Pavyzdžiui, taškas, esantis patamsintoje srityje, vaizduojančioje sienos storį, negali priklausyti sričiai, vaizduojančiai utilitarinę vartotojų judėjimo erdvę. Pagal išskirtinio priklausymo taisyklę du A tipo planai negali vienas kito užkloti (t. y. jie negali būti nubraižyti vienas viršum kito).

Skaitant A tipo planą reguliarius tam tikrų formos konfigūracijų kartojimasis leidžia pateikti *morfologinę tipologiją vietoms ir funkcijoms identifikuoti*: kiemas tarp statinių, portikas, koridorius, bažnyčia, salė, židinytis, stogas, išvietė, vonios kambarys. Vis dėlto nemaža dalis informacijos išsprūsta iš geometrinio A tipo planų aprašo. Pavyzdžio dėlei: pagal geometrinę formą nedidelės auditorijos neįmanoma atskirti nuo dėstytojų poilsio kambario arba nuo administratoriaus biuro. Atitinkamas vietų išdėstymas kartais leidžia jas diferencijuoti – bet ne visuomet. Dideli kai kurių salių matmenys rodo kolektyvinę jų paskirtį, bet ją sunku sukonkretinti.

Istorinės žinios leidžia teigti, kad nedaug tesama vienafunkcinių vietų (pvz., išvietės) ir kad dauguma vietų yra atlikusios daugelį funkcijų (*de facto* diachroniškai jos yra daugiafunkcinės). Vilniaus universitete valgykla tapo mineralogijos galerija, o vėliau joje įrengta biblioteka. Daugelis dėstytojų ar administratorių poilsio kambarių virto biurais arba auditorijomis.

B tipo brėžinių sluoksnis

Būdingas šio tipo brėžinių pavyzdys – minėtieji skliautų planai. Toks brėžinys niekada nepasirodo vienas pats: jis *presupponuoja esant A tipo brėžinį* – jo atskaitos tašką. Turinio plotmėje A ir B sluoksnius galima laikyti *semantinėmis izotopijomis*, kurių kiekvienai būdingas savitas rišlumas (pvz., žemutiniai planai *vs* skliautų planai).

Įprastiniame korpuso dokumente tam tikrų sričių taškai, nubrėžti linijomis, A sluoksnį susiejančiomis su B sluoksniu, nepaklūsta išskirtinio priklausymo taisyklei: tas pats plano taškas gali reprezentuoti arba skliauto tašką (B tipo sluoksnis), arba skliauto dengiamų vietų tašką (A tipo sluoksnis), arba du vienas po kitu esančius taškus (A tipo ir B tipo sluoksniai, nubraižyti ant to paties materialaus pagrindo). *Skaitytojas renkasi skaitymą priklausomai nuo to, kokių tikslų konkrečioje izotopijoje siekia*. Praktiškai gan greitai išmokstama išvengti skaitymo dviprasmybių.

1972 metais pirmosiose *Grupės 107* analizėse A ir B tipo brėžinių buvimo kartu būtinybė, taip pat neišskirtinio priklausymo taisyklė šio tipo brėžinius leido pavadinti „užklojančiais“.

Vis dėlto reikia pastebėti, kad izoliavus B tipo brėžinio požymius ir nustačius pagal juos išskirtas sritis, šio brėžinio sričių taškai paklūsta išskirtinio priklausymo logikai: taškas, priklausantis vienai B sluoksnio sričiai, negali priklausyti kitai to paties B sluoksnio sričiai. *Užklojimas yra išorinė B sluoksnio ypatybė, nustatanti jo santykį su A sluoksniu*, – tai nėra vidinis B sluoksnio požymis.

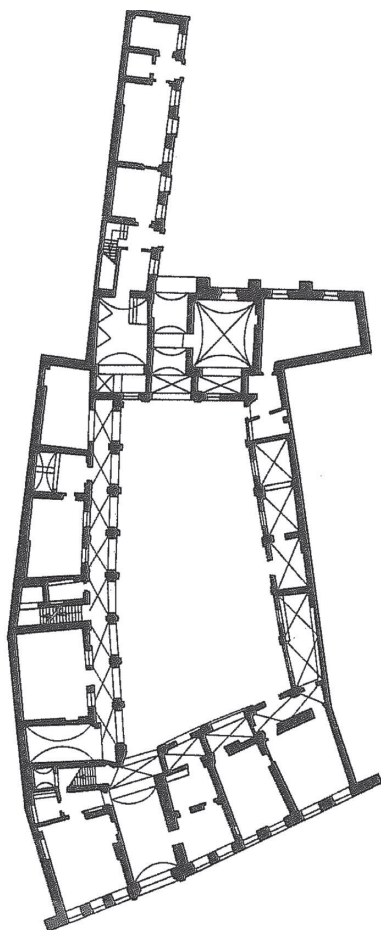
Sudėtiniame plane, kur B sluoksnis užkloja A sluoksnį, B sluoksnio linijos kerta A sluoksnio sritis, jų neatskirdamos: linijos, priklausančios B sluoksniui, nepriklauso A sluoksniui (kitais tariant, tarp sluoksnių einančias linijas apibūdina vienintelio priklausymo santykis). Kad atskirtų B sluoksnio linijas nuo A sluoksnio linijų, braižytojai suteikia joms specifinę grafinę formą: kitokia spalva, nutrukstančios linijos (įvairūs punktyrai, brūkšneliai).

B sluoksnio brėžiniai užkloja A sluoksnio brėžinius pirmiausia *ekonomijos sumetimais*, bet taip pat dėl *papildomo turinio*, kurio perteikti pats savaime A sluoksnis negali. Ekonomija medžiaginė: B sluoksnio požymiai susipina su sienų vaizdavimo požymiais A sluoksnyje. Kitaip tariant, sienas vaizduojančios zonos pasitamauja ir A, ir B sluoksniams. Jos atlieka *izotopijos perjungiklio* vaidmenį ir įtvirtina sluoksnių abipusės presupozicijos santykį.

B tipo sluoksnio turiniai prisijungia prie A tipo sluoksnio turinių jų nemodifikuodami. Kai B sluoksnis atvaizduoja skliautus, jų briaunų ir suplokštintų profilių linija įgudusiam skaitytojui *apibūdina* šitaip padengtas erdves. Toks skaitymas reikalauja įgūdžių ir išplėtotų tam tikrų kognityvinių gebėjimų įsivaizduoti trimatę erdvę. Tai itin naudinga, kai architektą pakviečia, kad jis padalytų erdves (didžiules erdves suskaidytų į mažesnes). Tokią praktiką ištiesai patvirtina Vilniaus universiteto planų korpusas. Statybų technika, naudota senuosiuose

12 pav. Planas, nurodantis tarpusienio skliautus (Alumnato pastatas).

Jonas Minkevičius, *Lietuvos architektūros istorija 1*, Vilnius: Mokslas, 1987



statiniuose (daugybė skliautų, neretai – patalpos be perdangų), skliautų formas reikalauja pavaizduoti tam atvejui, jei būtų norima materialiai keisti vietą – ją modifikuoti ar įrengti.

C tipo įrašai

Kitaip nei nubraižyti planai, vaizduojantys erdvinius elementus, *teksto įrašai nesiekia pavaizduoti erdvinių formų*, jie taip pat neskaido erdvės į turinį atitinkančias sritis. Jokia medžiaginė tikrovė neatitinka linijos, sudarančios alfabeto raidę, žodį ar sintagmą. Rašmenys skleidžiasi medžiaginėje erdvėje, kuri nėra „išraiškos erdvė“, turinti atitikmenį „turinio erdvėje“. Užrašytas tekstas apie erdvę gali kalbėti taip pat, kaip kalba apie abstrakcijas, jausmus, santykius... Jeigu šitaip būtų visada, paviršius, ant kurio rašoma, būtų nemedžiaginis arba permatomas, besiskiriantis nuo jį užklojančio nubraižyto plano (A arba B sluoksniu). Trumpai tariant, simboliniam raštui būtų nesvarbi medžiaginė erdvė, į kurią šis įrašytas.

Vis dėlto *architektūriniuose planuose* raštas nėra visiškai jiems *indiferentiškas*. Bent jau profesionalių planų korpuse. Kitaip būtų, jei planai būtų vertinami kaip palimpsestas, pasitelkiamas rašant romaną ar filosofinį traktatą. Mūsų korpuse dera skirti *du* rašto veikimo *mechanizmus*:

- *Lokaliai*, rašto įspūdį vertinant tiesiogiai, atrodo, kad rašytinis paviršius yra permatomas ir rašto bruožai neišskiria erdvės atžvilgiu reikšmingų sričių.
- Įrašą suvokiant kaip galutinę *kaimynystę*, įtraukiančią rašmenų *reikšminę seką*, jis pasirodo kaip *savarankišką tapatybę turintis grafinis* elementas (ši tapatybė grindžiama turiniu), o jo įdiegimas į išraišką (t. y. jo vieta plane, padėtis) yra reikšmingas.

Tarkime, pavadinimas „Didžioji aikštė“ ne suskaido aptariamąją aikštę į mažesnes sritis, o toponiminiu įvardijimu nurodo jos tapatumą, kuris yra *deiksinio*, metakalbinio *pobūdžio*: čia, ši sritis – tai Didžioji aikštė. Taip pat skaitmeninis šifras 8,90 m ne sukarpo didesnę sritį į keturias smulkesnes (atitinkančias 8, 9 ir 0), o pagal metrinę sistemą *apibūdina* nuotolį, į kurį ši yra įrašyta.

Kartuškai, įrašyti architektūrinių planų kampuose, pavadinimu nurodo jų turinį (pvz., Vilniaus universitetas) ir patikslina datą, vietą, statinio bei brėžinio autorių, plano tikslą (statyti, atstatyti, aprašyti). Visi šie elementai priklauso C tipo įrašams. Jie sudaro savotišką šio tipo poklasį, skirtą nustatyti atlikėjams, erdvei ir laikui (trys semiotinio įfigūrinimo kintamieji). Kitaip tariant, architektūrinių planų diskurse jie priklauso sakymo matmeniui.

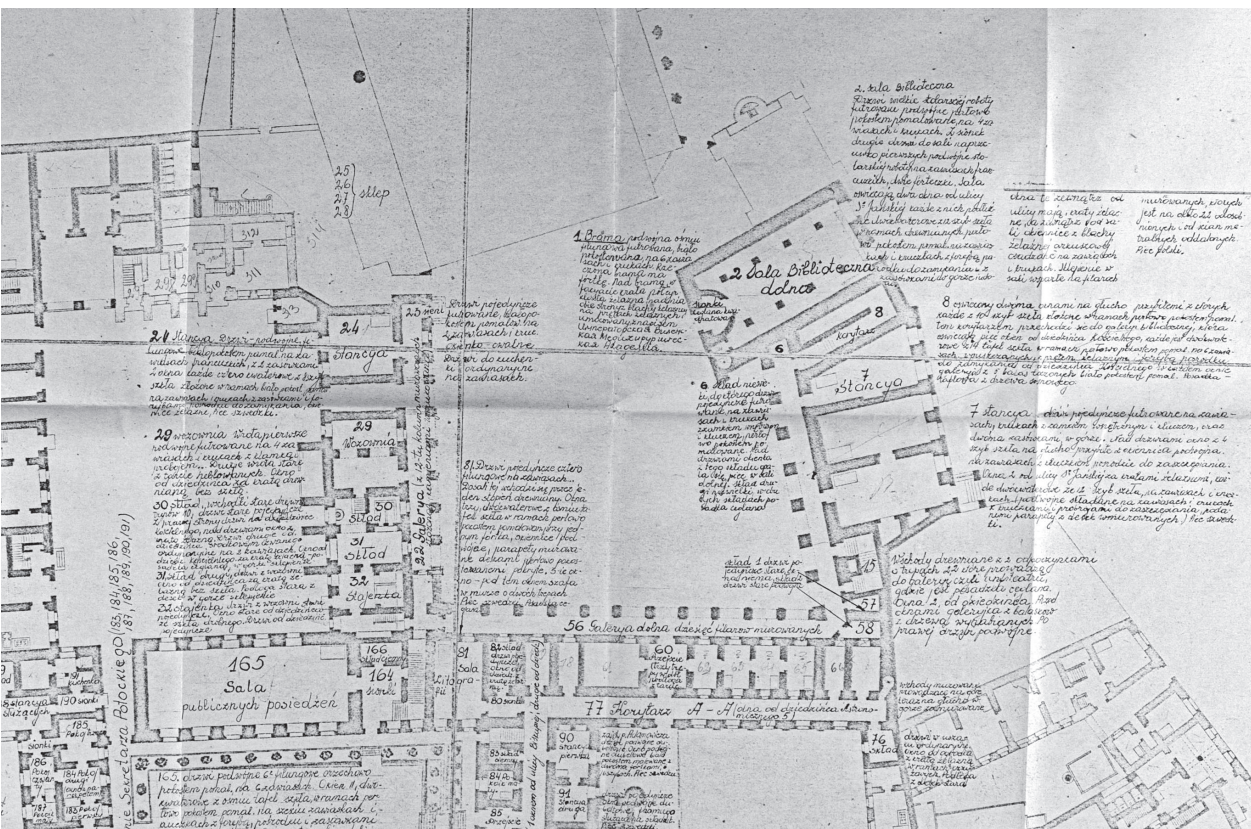
Turinio lygmenyje *C tipo įrašai, įtraukti į planus, atlieka metakalbinį vaidmenį* A ir B tipų elementų atžvilgiu: jie nustato vietas ir jų funkcijas, erdvių matmenis, medžiagų išdėstymą ir t. t.

Tam tikrų grafinių zonų užbrūkšniavimai ir patamsinimai, atskiriantys jas nuo kaimyninių (pvz., išistinių sienų ir naudojamų tuščių erdvių priešprieša) arba nurodantys medžiaginius skirtumus (individualūs pusiau reguliaraus užbrūkšniavimo arba simbolinių motyvų požymiai) nesuskaido plano į sritis. Jų išdėstymas kuria reikšmę: jie apibūdina sritis arba požymius.

Pasikartojantis įrašų ir užbrūkšniavimų, priklausančių C tipui, pasirodymas visuose mūsų korpuso planuose rodo tokios rūšies informacijos būtinybę: A arba B tipo planai neperteikia visos supratimui būtinos informacijos. Kalbant narytvinės gramatikos terminais, jie perteikia giliojo ir paviršiaus lygmenų ir kai kuriuos figūratyvinio lygmens elementus. Tačiau grafinio brėžinio elementai, priklausantys nuo juos valdančių taisyklių, nepajėgia planuose reprezentuoti laiko arba socialinių atlikėjų. Sienų bei dangų vaizdavimas nesuteikia žinių apie veiklą, kuri gali vykti šitaip apibrėžtose erdvėse. Užtat įrašai natūraliaja kalba, nurody-

13 pav. 1820 metų planas su paaiškinimais lenkų kalba. Centre – Didysis kiemas. Įvairios vietos sunumeruotos ir prie kiekvieno numerio pateikiamas komentaras, kad planas būtų tinkamai perskaitytas.

Kultūros paveldo departamento archyvas



dami tokias funkcijas kaip auditorija, biblioteka, observatorija arba būstas, leidžia perduoti vertingą informaciją, reikalingą semiotinei vietų analizei.

Dalinis apibendrinimas

Turinio kriterijai verčia pripažinti, kad architektūrinis planas yra *daugiasluoksni* struktūra: tai sinkretinė išraiška, ir ją atitinka turinys, kuriame atpažįstami įvairūs loginiai santykiai. Konkretaus plano diskurse galima išskirti keletą sluoksnių, kiekviename iš jų atpažįstant semiotiniu požiūriu homogeniškas *izotopijas*. Planų turinys yra trejų planų derinimo rezultatas. Diskursus-sluoksnius sieja loginiai santykiai (loginių tipų teorija). Daugumoje korpuso planų praktinis tikslas pasiekiamas derinant kelis sluoksnius.

2.4 SUKONSTRUOTAS SAKYTOJAS IR SAKYMO ADRESATAS

Nepriklausomai nuo sakymo elementų, kartušuose įrašytų natūraliaja kalba, planuose nubraižyti elementai numato sakytoją ir sakymo adresatą, turinčius žinojimo ir galėjimo kompetencijas. Šiuos modalumus galima patikslinti remiantis minėtaisiais brėžiniais.

2.4.1 Plano sakytojas

Plano kaip virtualaus horizontalaus pjūvio per metrą nuo žemės sudarymo taisyklės presupponuoja kognityvinį subjektą, išmanantį euklidinės cilindrinės projekcijos dėsnius, gebantį be galo keisti savo požiūrio tašką, virtualų projekcijos planą patalpinti *po* aptariamąja architektūra grynai materialioje, nepermatomoje erdvėje. Kognityvinis subjektas taip pat geba virtualiai „supjaustyti“ laikančiąsias sienas jų nesuardydamas, kad sukonstruotų teorinį kontūrą, kuris sumažintu masteliu užfiksuotas plane. Šio teorinio kontūro iš tiesų nėra: jis būtų, jei galėtume praktiškai įvykdyti visas šitaip numatytas virtualias operacijas. Bet *vis dėlto šis kontūras brėžiamas*.

Kitas operacijos paradoksas: mastelio sumažinimas reikalauja kūgio pjūvio, bet laikomasi cilindrinės projekcijos taisyklių. Ši problema įveikiama pasitelkus homotetiją ir projekcinę geometriją.

Apibendrinsime: architektūrinis planas, turintis paveikti objektyvią tikrovę, jokios objektyvios tikrovės nevaizduoja. *Jis vaizduoja virtualybę, kognityvinį objek-*

ta, kuris atitinka dalį konkrečių daiktų ypatybių, priklausomai nuo praktikoje priimtų konvencijų. Tai reiškia, kad už jo slypi *sukonstruotas kognityvinis subjektas*, kurio kompetencijas ir operacijas reikia patikslinti. Šis subjektas nėra fizinis architektas, inžinierius ar braižytojas – tai konvencionalus subjektas.

2.4.2 Sukonstruotas skaitytojas adresatas

Plano diskursas simetriškai numato skaitytoją (adresatą), turintį panašias kompetencijas kaip subjektas sakytojas: jis išmano naudojamas projektavimo taisykles ir vaizdavimo konvencijas. Jis taip pat geba neribotai keisti poziciją pagal plano vertikalę, kad šį skaitytų, arba nusikelti į požeminį žemės masę, kad skaitytų rūsių pjūvį. Jis geba atskirti skliauto planus nuo sienų planų, vienus skaityti nepriklausomai nuo kitų arba vieną kaip kito funkciją.

Apskritai planų skaitytojas turi *kognityvinį mokėjimą veikti ir galėjimą veikti*: jis yra kompetentingas tam tikro pobūdžio darbui. Tai nėra paprastas pragmatinis subjektas. Priminsime, kad tokį mokėjimą numato semiotinė analizė, kurią pateiksime.

Taigi semiotikas, norintis analizuoti architektūrinius brėžinius, privalo turėti *dvejopą kompetenciją: architekto geometro ir semiotiko*. Diachroniniai korpuso rėmai reikalauja iš jo įgyti *istorinių žinių*, ir tai sudaro trečiąjį jo kompetencijos matmenį. Tad pateiksima analizė priklausys nuo šių trijų matmenų, o gauti duomenys bus daugiau ar mažiau patenkinantys, nelygu analitiko ir analizės skaitytojo kompetencija.



14 pav. Vilniaus universiteto architektūrinio ansamblio planas, 1997 metai.
Kultūros paveldo departamento archyvas

3. TURINIO ANALIZĖS ESKIZAS

3.1 SKAITYTOJO ADRESATO ĮSITERPIMAS

Semiotinis skaitymas – tai aktyvi procedūra: jis dalyvauja struktūruojant tekstą ir išgaunant jame įrašytas semantines vertes. Tai galioja bet kuriam semiotiniam objektui – ar jis būtų pateiktas natūraliąja kalba, ar nubraižytas ant didelių popieriaus lapų. Kad ir koks būtų pradinis techninis korpuso planų pobūdis, analitikas į juos gali žvelgti iš kito žiūros taško, ieškodamas kitokios informacijos, įrašytos eksplicitiškai ar implicitiškai.

Pradėkime nuo eksplicitinių elementų: kai planas yra atliktas, ypatingu būdu įterptas į ribotą vietą, jis realizuoja aprašymo procedūrą, taikomą kitiems architektūriniais elementams, kurie jo veiklos atžvilgiu yra periferiniai. Tai priklauso nuo bendrosios planų „aprašomosios kalbos“ funkcijos. Taigi plane galima rasti elementų, eksplicitiškai užfiksuotų duotuoju metu, bet vėliau pradingusių.

Tai, kas implicitiška, gali nepriklausyti jokiam konkrečiam planui: *vieno planų rinkinio palyginimas su kitu gali išryškinti tai, ko nė viename iš jų nebuvo nubrėžta*. Planų palyginimas gali parodyti išdėstymo ir atitinkamų prasmų pokyčius. Formuluojuamo projekto ir to, kas buvo įgyvendinta, skirtumai atskleidžia prasminius efektus, susijusius su pasirinkimu ir su įvestomis abstrakčiomis vertėmis. Diachroninė planų seka atskleidžia *transformacijas* ir jų sukeltus prasminius efektus. Vilniaus universiteto planų korpuse yra daugybė tokių atvejų. Jų nustatymas ir interpretavimas priklauso nuo analitiko kompetencijos.

3.2 DIACHRONINIS SKAITYMAS

Analizuojant Palmyros Belo šventovę¹ paaiškėjo, kad įdomiausi prasminiai efektai yra susiję ne su atskirais architektūros elementais, bet su tose vietovėse įvykusiomis transformacijomis. Būtent tuose pokyčiuose galima įžvelgti statinio

1 Manar Hammad, „Le sanctuaire de Bel à Tadmor-Palmyre“, *Documenti di Lavoro e pre-pubblicazioni* 276–279, Urbino: Centro Internazionale di Semiotica e Linguistica, 1998.

autorių sakymo aktų išraišką bei visuomenę arba žmonių ir dievybių santykius veikiančių giliųjų verčių išraišką. Taigi derėtų atidžiau patyrinti diachroninius pokyčius turimų planų visete, nepamirštant, kad vadinamasis visetas nėra išsamus ir dėl to reikia tam tikro metodologinio atsargumo².

3.2.1 Laikinis planų suskirstymas

Kartušuose pateikiamos planų sudarymo datos. Dėl to galima tirti jų laikinį pasiskirstymą, nors mūsų turimas korpusas ir nėra išsamus. Vis dėlto tai duoda progą aptarti, ką sako tai, kas išlikę. Iš datų sąrašo matyti, kad *planai nėra reguliariai pasiskirstę pagal chronologinę skalę*. Pastebime keturis periodus, kai planų daugiausia, ir tai sietina su vietiniais Universiteto įvykiais arba su politiniais pokyčiais Lietuvoje:

- 1582–1642 metai – tai pradinis universiteto statinių statybos ir plėtros etapas.
- 1773–1820 metai – šis periodas eina po pastatus suniokojusio gaisro. Tai suteikia progą rekonstruoti ir modifikuoti Universiteto ansamblį.
- 1921 metai – šis suaktyvėjusios statybinės veiklos periodas susijęs su Universiteto atkūrimu po to, kai dėl politinių priežasčių jis buvo ilgam uždarytas.
- 1964–1998 metai – tai suintensyvėjusios universitetinės veiklos, nuoseklaus plėtimosi ir atnaujinimo periodas. 400 metų Universiteto jubiliejus paskatino restauruoti ir naujai įrengti pastatus. Šia proga sukurta keletas freskų. Freskos planuose nenurodytos, bet jų siužetai skatina jas įtraukti į semiotinę Universiteto ansamblio analizę. Tiesioginį postūmį Universiteto tvarkymo darbams davė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas.

Reikia paminėti, kad planų iš observatorijos statybos laikotarpio (1752–1753) nėra išlikę. Galbūt jie dingo per 1773 metų gaisrą, sunaikinusį anksčiau sukurtus planus.

Tiktai planai, nubraižyti po 1802 metų, atitinka taisykles, kurias jau glaustai aptarėme. Ankstesnieji planai, šių taisyklių nesilaikydami, pastatus reprezentuoja laisviau. Kai kurie tėra projektai, kai kurie – vėlesnės rekonstrukcijos pagal senesnius eskizus arba nuorodas. Taigi *Vilniaus universiteto sandaros istorinės analizės pamatas yra 1802 metų planai*, lyginant juos su ankstesniaisiais ir vėlesniaisiais.

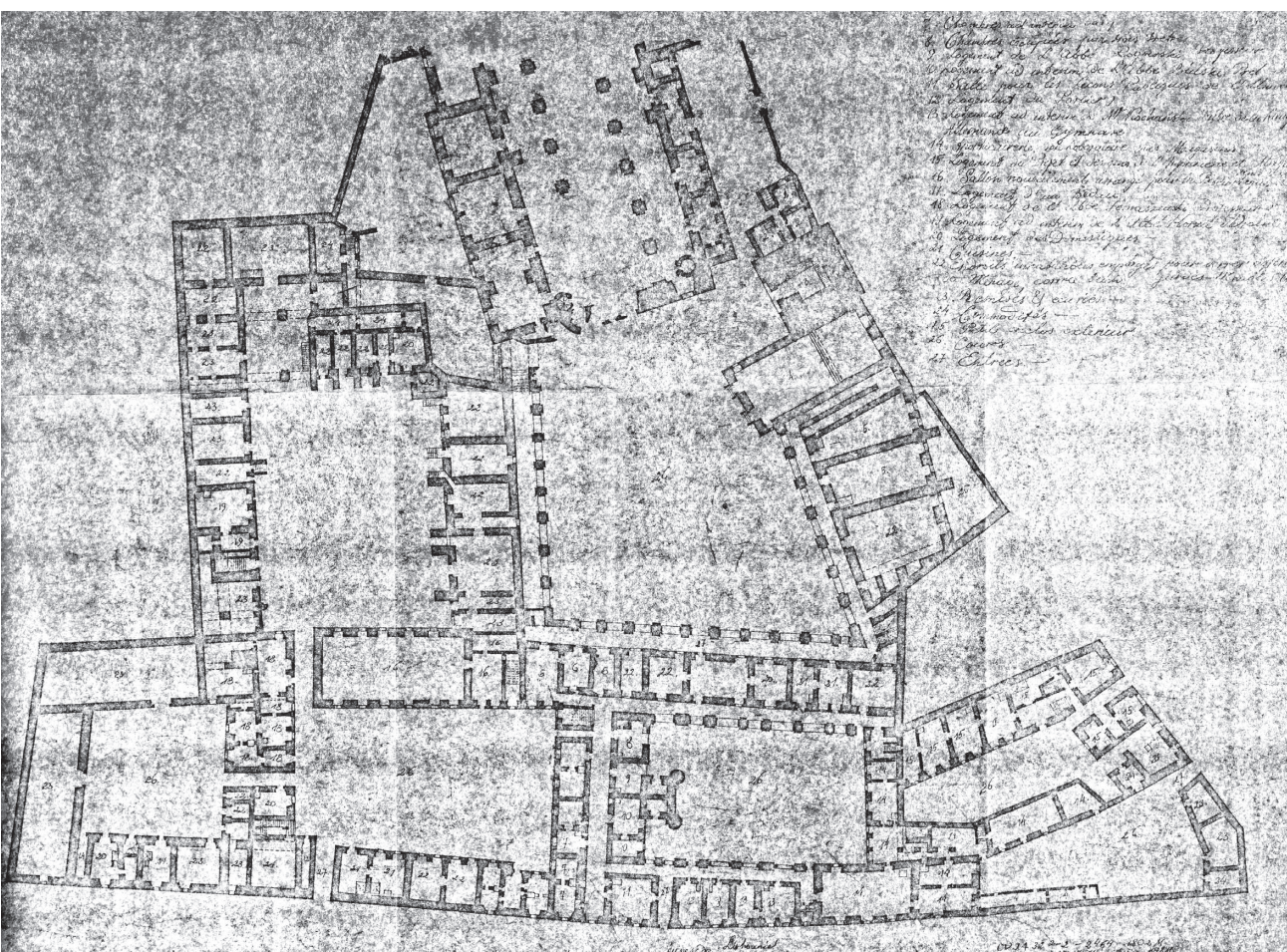
2 Idem, „Articuler le temps à Tadmor-Palmyre“, de *Kêmi à Birît Nâri* 3, Paris: Geuthner, 2008, p. 61–104.

3.2.2 Ekstensyvi transformacijų diachronija

Būtų įdomu, remiantis planais, grafiškai atkurti Universiteto pastatų transformacijų seką. Tačiau matėme, kad esama didelių chronologinių spragų ir grafinė seka nepilna. Bet koks atkūrimas turėtų spragų, be to, nėra planų iš to laikotarpio, kai universitetas buvo uždarytas ir pastatai atliko kitas funkcijas. Atrodytų, kad tokie planai archyvuose neišliko dėl ideologinių priežasčių: išsaugoti tik tie dokumentai, kurie aiškiai sukurti Universiteto.

Chronologinė planų seka rodo, kad Universitetas tolydžio augo nuo savo pradinio branduolio: jis plėtėsi į rytus, pietus, šiaurę ir siekė užimti visą miesto salelę, apribotą Universiteto, Šv. Jono, Pilies ir Skapo gatvių. Tokią raidą galima perskaityti kaip *ekstensyvių tropizmą*, kai užimamos kadaise privačios erdvės, besiribojančios su viešomis judėjimo erdvėmis. Visai tikėtina, kad artimoje ateityje Universitetas užims visą šį miesto keturkampį.

15 pav. 1802 m. universitetinio ansamblio planas. Šiaurė – iš kairės. Vietos sunumeruotos pagal kategorijas (tuo pačiu numeriu pažymėtos kelios tą pačią funkciją atliekančios vietos). Paaškinimų kalba – prancūzų. Kultūros paveldo departamento archyvas

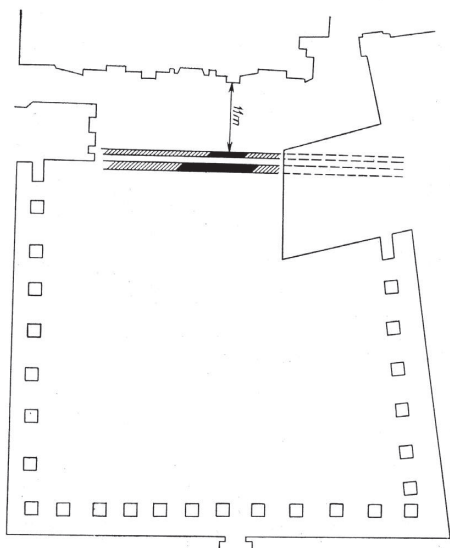
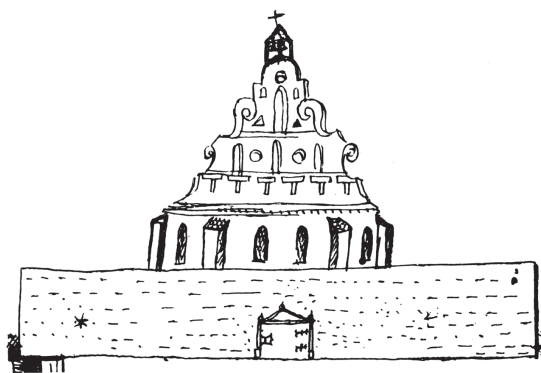




3.2.3 Universitetas priešais Šv. Jonų bažnyčią

Universitetas buvo įkurtas žemės sklype į vakarus nuo Šv. Jonų bažnyčios, išilgai gatvės, vėliau pavadintos Universiteto gatvės. Ši bažnyčia buvo išskirtinis kulto pastatas Vilniuje ir aptarnavo visą miestą. Dar prieš įkuriant universitetą, Šv. Jonų bažnyčia patikėta į Vilnių atvykusiems jėzuitams. Reikia priminti, kad universitetą nuo bažnyčios skyrė siena, o bažnyčia ir toliau aptarnavo miesto gyventojus. Tai, kad universitetas įsikūrė priešais bažnyčią ir kad jėzuitai drauge valdė bažnyčią ir universitetą, leidžia spėti, kad *Šv. Jonų bažnyčią buvo numatyta prijungti prie universiteto*. Buvo tik laukiama, kol mieste atsiras daugiau reikšmingų bažnyčių ir kol išsiplės universitetas.

Paminėsime, kad pradinė padėtis ir erdvinė dviejų vietų akistata (išraiška) atitinka geidžiamą simbolinį santykį (tūriny). Senas brėžinys, datuojamas 1582 metais, rodo esant gana aukštą (nuo 2 iki 3 metrų) sieną, skiriančią didįjį Universiteto kiemą ir Šv. Jonų bažnyčią³. Šioje sienoje palei bažnyčios ašį buvo atvertas kuklus įėjimas, leidžiantis pereiti ir pažymintis šių dviejų, tada dar autonomiškų, erdvių santykį. Šios sienos pamatus 1978 metais⁴ po dabartinio Didžiojo kiemo plokštėmis aptiko archeologai. XVII amžiaus projekto plane⁵ matyti tiesioginis įėjimas (Nr. 28), esantis aukšte tarp Uni-



16 pav. (kairėje). Šv. Jonų bažnyčia. Šiuolaikinis fasadas priešais Didįjį kiemą. Manaro Hammado nuotrauka

17 pav. 1582 metų plano fragmentas: Šv. Jonų bažnyčia iškyla virš sienos, atitveriančios Didįjį kiemą vakarų pusėje. Paryžiaus nacionalinė biblioteka

18 pav. Ištrauka iš 1987 metų kasinėjimų ataskaitos. Nurodyti skiriančios sienos pamatai po Didžiojo kiemo grindiniu. *Architektūros paminklai 8, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos istorijos institutas, 1984*

3 *Architektūros paminklai 8, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos istorijos institutas, 1984, p. 13–14.*

4 *Ibid., p. 21.*

5 Jonas Minkevičius, *Lietuvos architektūros istorija 1, Vilnius: Mokslas, 1987, p. 291, 172 pav.*

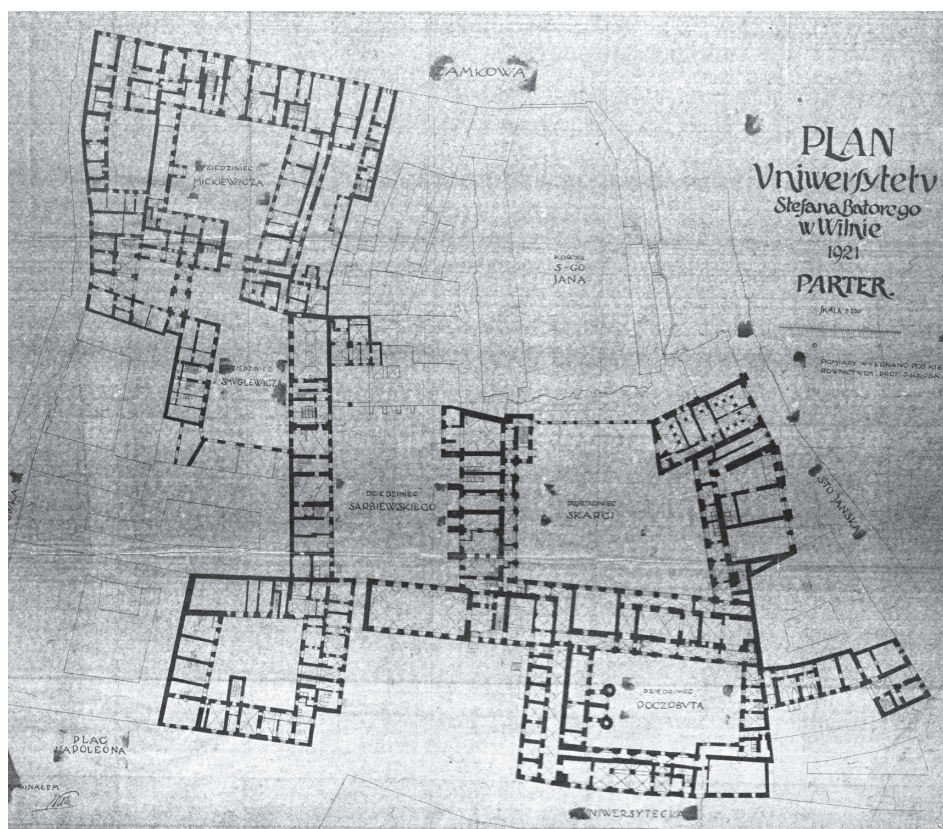
versiteto koridoriaus ir Šv. Jonų bažnyčios vidinio koridoriaus palei sieną. Šiandien išlikę keletas architektūrinių pėdsakų, liudijančių, jog tokia suprojektuota jungtis buvo įgyvendinta – bent jau pradinė jungiamoji jos dalis. Atrodo, kad aukštas išilginis bažnyčios koridorius buvo atkirstas pristacius šoninę koplyčią šiaurinėje pusėje.

Apžiūrėjome netoli dabartinio Rektorato esančios senos koplyčios, kuri buvo įrengta antrajame aukšte priešais Šv. Jonų bažnyčią, liekanas. Koplyčia apėmė antrąjį ir trečiąjį aukštus drauge. Jos horizontalus išdėstymas ir topologinė padėtis rodo, kad koplyčia buvo skirta Universiteto vadovybei. Joje niekaip nebūtų galėję tilpti visi dėstytojai ir studentai. Visuotiniams susirinkimams bendrauti su Dievu Universitetui reikėjo Šv. Jonų bažnyčios.

Pažymėsime, kad 1921 metų plane tarp Universiteto pastatų nėra Šv. Jonų bažnyčios. Jos nušalinimas grafiškai pažymėtas dvejopai:

- Bažnyčios planas nėra nubraižytas, o kiti Universiteto pastatai pavaizduoti.

19 pav. 1921 m. universitetinio ansamblio planas. Šiaurė – iš kairės. Paaiškinimai – lenkų kalba. Plane nėra Šv. Jonų bažnyčios ir arkados, skiriančios Didįjį kiemą nuo bažnyčios. Abu šie grafiniai elementai rodo, kad Šv. Jonų bažnyčia nepriklausė Universiteto valdai. Sumažintas šios reprodukcijos mastelis trukdo įžvelgti skliautų buvimo pėdsakus ar spręsti apie jų pobūdį. Kultūros paveldo departamento archyvas



- Tarp Šv. Jonų bažnyčios ir Didžiojo kiemo 1921 metų plane nubraižyta reguliariai išdėstyta stulpų rikiuotė, vaizduojanti linijinę arkadą, nusitęsusią nuo šiaurinio pastato rytinio kampo iki pietinės bibliotekos rytinio kampo (ši biblioteka taps Kolonų sale). Tai, kad nėra išlikę tokios arkados pėdsakų, skatina manyti, kad 1921 metų planas yra projektas, kuris šioje vietoje nebuvo įgyvendintas.

3.2.4 Orientavimasis pagal keturias pasaulio šalis

Vilniaus gatvės *vingiuotos* ir jų kryptys keturių pasaulio šalių atžvilgiu yra *atsitiktinės*, bet naujųjų Universiteto pastatų fasadai yra *tiesūs*, atitinkantys *šiaurės–pietų* kryptį (rektorato ir valgyklos, vėliau virtusios biblioteka, korpusai) arba *rytų–vakarų* kryptį (pastatas Herbariumo kiemo, vėliau tapusio Observatorijos kiemu, šiaurėje). Tai itin reikšminga dėl to, kad Šv. Jonų bažnyčia nėra tiksliai orientuota rytų–vakarų kryptimi. Jos ankstesnis apytikris orientavimas buvo išlaikytas net per XVII amžiaus rekonstrukciją, bet jo griežtai nesilaikyta statant Universitetą.

Vis dėlto Universitetas neatsitraukė į savo sklypą, kad patikslintų orientavimąsi išilgai jo vardu pavadintos gatvės: jis tenkinosi išlaikydamas ankstesniąją išorinę šiek tiek laužytą liniją, kad geriau išnaudotų jam skirtą sklypą. Vartų anga plokščio kampo viršūnėje švelnino kampuotumą. Tai buvo pirmasis bandymas šiose vietose *pasinaudoti architektūrinėmis gudrybėmis pridengiant formalaus rišlumo stoką*. Kaip matysime, ta pati procedūra pasikartojo kiemų portikuose ir Kolonų salės priešais Didįjį kiemą fasade.

Orientacijos klausimai nėra antraeiliai. Rinkdamasis tiesius fasadus, Universitetas *regularumui* (ir *griežtumui*) *atidavė pirmenybę prieš vietos neregularumą*. Naujuosius savo pastatus orientuodamas pagal keturias pasaulio šalis, jis patvirtino *išpažįstą universaliasias vertes*, galiojančias visuose žemės rutulio taškuose, jas priešindamas atsitiktiniams Vilniaus gatvių vingiams. Priešprieša *universalu vs lokalu*, būdinga pradinei architektūrai, vėliau ne sykį pasikartojo, tarkime, XX amžiaus pabaigoje sienų freskose, plėtojančiose graikų ir baltų mitologijos motyvus.

Probėgsmiais pažymėsime, kad dėl šiaurės–pietų krypties, įtvirtintos XVI amžiuje, XVIII amžiuje buvo lengviau įterpti Observatorijos priestatą ir specialią sieną bei jos pasididžiavimą – meridianinį skritulį.



3.3 SINTAKSINIS FIZINĖS ERDVĖS SKAITYMAS

Lygia greta su diachronine planų korpuso analize sinchroninė analizė naudojasi prasmės perkėlimu tarp grafinės išraiškos formos ir semantinės turinio formos. Šitaip išryškinama *vienalaikiškai plėtojama loginė sintaksė*.

3.3.1 Kiemas kaip konstrukcinis vienetas

Lietuvoje pastatų apsuptas kiemas, atrodo, yra konstrukcinis vienetas ir kaimo, ir miesto aplinkoje. Dangui atvira centrinė erdvė dažnai esti išpūdingesnių matmenų nei sukonstruotas periferinis žiedas. Šis ansamblis nenumato vienintelio šeimininko, jam būdinga *kaimynystė: privati erdvė*, priklausydama daugeliui savininkų ir po ją vaikščiojančių vartotojų, *tampa pusiau vieša*. Vienas ar keli įėjimai įgalina tiesioginę apytaką tarp išorės ir kiemo. Į šalutinius pastatus įeinama per centrinį kiemą, o ne iš išorės. XX amžiuje daugelyje naujų Vilniaus kvartalų pastatai išsidėstę aplink didelius kiemus.

Tokia gynybinio pobūdžio konstrukcinė schema Universitete taikoma nuo XVI amžiaus, o Universiteto ansamblio plėtimąsi galima aprašyti kaip vienas greta kito esančių *kiemų sambūrį*. Kai vienas pastato korpusas atsiduria tarp dviejų kiemų, matome, kad į patalpas patenkama per *portiką*, einantį palei kiemą, o patalpų langai išeina į kitą kiemą. Retai pasitaiko, kad centrinis koridorius sujungtų viena priešais kitą esančias patalpas, žvelgiančias į skirtingus kiemus.

Lyginant su kitais Vilniaus miesto kiemais, kur gausu augmenijos, Vilniaus universiteto kiemuose vyrauja *mineralai* – išskyrus, žinoma, Observatorijos kiemą, kuris buvo kuriamas kaip *herbariumas*, tiekiantis vaistažoles *vaistinei*, miniškai planų legendose (herbariumas pavaizduotas 1773 metų plane, vaistinė minima 1802 metų plano legendoje su paaiškinimais prancūzų kalba). Krinta į akis, kad kiemuose palyginti nedaug įrenginių, kur būtų galima atsisėsti. Tai, ko gero, susiję su ilgomis šaltomis žiemomis, nepalankiomis gyvenimui atviroje erdvėje. Kad ir kaip būtų, Vilniaus universiteto kiemai yra veikiau patalpų ir vaikščiotojų *paskirstymo erdvė* negu kolektyvinio ar bendruomeninio gyvenimo vieta.

20 pav. Didysis kiemas, žvelgiant į šiaurės rytus. Matyti nuožulniosios plokštumos pertrūkio linija ant dvišlaičio vakarinio pastato (kairėje) stogo. Nuožulnumo pertrūkis paslėptas ant šiaurinio pastato stogo, bet jį galima pastebėti rytinio frontono linijoje greta bažnyčios.
Manaro Hammado nuotrauka

21 pav. Didysis kiemas šiaurės pusėje. Antrajame aukšte virš piliastų, tarp arkadų, matyti freskos. Antrojo aukšto arkados yra labiau ištįsusios nei pirmajame aukšte. Rusvos grindinio linijos nubrėžtos statmenai statramsčiams.
Manaro Hammado nuotrauka



22 pav. Didysis kiemas, žvelgiant į vakarus. Antrojo aukšto freska nėra fasado centre. Rusvos grindinio linijos yra statmenos bažnyčios fasadui, bet su priešinga puse susitinka nestačiu kampu. Manaro Hammado nuotrauka

Visus senuosius Universiteto kiemus įvairiuose aukštuose supo portikai su arkadomis, reguliuojančiomis judėjimą pakraščiuose. Iš pradžių sumanyti kaip į kiemą atsiveriančios arkados, portikai buvo iš dalies užmūryti ir įstiklinti, siekiant apykaitos erdvę apsaugoti nuo šalčio, bet neatimti šviesos. Įvairiuose aukštuose šie portikai atlieka kiemų paskirstymo funkciją. Kaip matyti, žmonių apykaitos reguliavimas yra viena svarbiausių problemų tose vietose, kur įvairiausioms bendroms veikloms susirenka daug vartotojų.

Kiemai ir portikai ne tik leidžia vartotojams *fiziškai (pragmatiškai) patekti* į patalpas, bet ir įgalina *vizualiąją (kognityvinę) prieigą* prie mažesnės šių patalpų dalies. Stebėtojai, esančiam virš vieno iš kiemų, arkados suteikia galimybę sužinoti, kaip juda įvairūs čia einantys vartotojai. Tai susiję su veiklos priežiūros funkcija.

Pagaliau Didžiajame kieme periodiškai vyksta šventės, suburiančios daug žmonių. Tokie susibūrimuose dalyvaujanti *minia, suvokdama save kaip socialinę kūną*, tampa vieninga bendruomene.

3.3.2 Topologinis kiemų tinklas

Universiteto kiemai skiriasi savo ypatybėmis, priklausančiomis tiek nuo jų *pačių morfologijos* (dideli ar maži, ištęsti ar suspausti, taisyklingi ar netaisyklingi, apsupti įvairaus aukščio pastatų, įrėminti portikų ar pasižymintys uždariais fasadais, šviesūs ar tamsūs...), tiek nuo *pastatų topologijos* (santykis su išorinėmis viešosiomis erdvėmis, su kiemais, per kuriuos ateinama ar praeinama, lankytojų pragmatinės ir / arba vizualiosios prieigos, funkcijos, perimtos iš į kiemą išeinančių pastatų...). Šias fizines ypatybes atitinka *aprašomųjų semantinių ir / arba modalinių verčių indėliai*, o jų deriniai padeda apibrėžti kiemus skiriančius santykius. Imantis jų analizės, reikia pradėti nuo *topologinių santykių, grindžiančių prasmę, susijusią su vartotojų judėjimu*.

Pirmojo aukšto plane, atliktame 1802 metais, pažymėti (27 legendos⁶ numeriu) trys įėjimai į Universiteto ansamblį, siejantys šį su išore. Du iš jų, lyginant su trečiuoju, yra labiau privatūs:

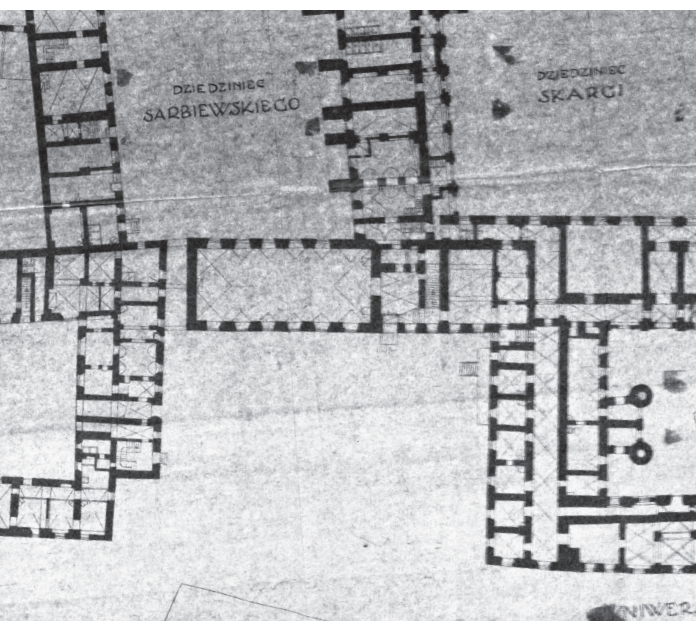
- Į pietus, priešais Šv. Jono gatvę, nedidelis įėjimas po antruoju aukštu veda į tarnybinį kiemą.
- Į vakarus vieni vartai išeina į gyvenamąjį⁷ pastatą, esantį tarp Universiteto gatvės ir Herbariumo kiemo (vėliau tapusio Observatorijos kiemu).
- Šiaurės vakaruose priešais Universiteto gatvę yra vienintelis įėjimas, turintis aiškų viešumo požymį: tai perėjimas po atviru dangumi tarp dviejų pastatų korpusų, vedantis iš gatvės (vakaruose) į kiemą (rytuose) prieš patenkant į „neseniai įrengtą“, pasak legendos (Nr. 16), Biblioteką. Taigi *atrodo, kad 1802 metais į Universiteto patalpų ansamblį buvo patenkama per vienintelį viešą perėjimą*. Dėl to kontroliuoti įeinančiuosius buvo palyginti lengva.

Tame pat plane trys perėjimai vedė iš Bibliotekos kiemo, atlikusio įėjimo ir kontrolės kiemo vaidmenį. Du šie perėjimai vedė į kiemus, trečiasis – į pastatą.

- Šiaurės rytuose perėjimas po atviru dangumi leido patekti į šiaurės rytų kiemą (šiandien tai Sarbievijaus kiemas); buvo einama tarp Bibliotekos pastato ir šiaurinių pastatų, kur dabar įsikūręs Istorijos fakultetas.
- Šiaurėje dengtas perėjimas vedė į Istorijos fakulteto kiemą (Daukšos kiemas): tai, kad šis perėjimas yra siauresnis už aną ir turi lubas, palieka didesnio privatumo įspūdį.

6 Legendos numeracija nuo 7 iki 27 leidžia manyti, kad legendos pradžia neišliko. Kai kurie numerai žymi vienintelę vietą, turinčią ypatingą funkciją. Kiti numerai nurodo funkcijas, būdingas įvairioms vietoms. Tai pasakytina ir apie 27 numerį, žymintį „įėjimus“.

7 Gyvenamojo būsto funkcija šioje legendoje priskiriama visoms patalpoms, išskyrus vieną: 11 patalpą yra paskaitų auditorija; ji eina išilgai gatvę palei vartus.



23 pav. 1802 metų planas, Bibliotekos kiemas.
Žemų pastatų korpusas kiemą skiria nuo Universiteto gatvės.
Kultūros paveldo departamento archyvas

24 pav. 1921 metų planas, Bibliotekos kiemas. Žemas pastatas
buvo nugriautas, ir kiemas atsiveria į Universiteto gatvę.
Kultūros paveldo departamento archyvas

– Pietryčiuose nedideli vartai veda į Observatoriją, pietinę kiemo ribą. Šis kiemas buvo dar privatesnis.

Apibendrinkime: Bibliotekos kiemas veda į du kiemus (Sarbievijaus ir Daukšos); iš jo patenkama į Observatorijos pastatą. Šių perėjimų morfologija rodo *aiškią prieigų hierarchiją* – tai yra aukščiau aptartoji tvarka.

1820 metais, *nugriovus pastatą*⁸, kuris Bibliotekos kiemą skyrė nuo Universiteto gatvės, šis kiemas atsivėrė į gatvę, taip sukurdamas viešąją erdvę, iki šiol tebeprisiklausančią Universitetui; galima sakyti, jog Universitetas atsitraukė atgal į savo teritoriją, atsisakęs vienintelio viešo senojo perėjimo kontrolės, kad svetingai ir laisvai priimtų lankytojus. Tokia transformacija prilygsta *sakymo aktui*, architektūros priemonėmis išreiškiančiam *nežodinį kvietimą*: lankytojas nepastebimai atvedamas iš gatvės į kiemą, jis įžengia į Universitetą to nežinodamas ir yra implicitiškai kviečiamas toliau eiti į patalpų vidų. To-

⁸ Planų palyginimas leidžia daryti išvadą, kad šis pastato korpusas buvo vienaus aukšto. Jame buvo virtuvė ir ūkinės patalpos.

čia operacija anaip tol nėra banali: *Universiteto ir miesto santykiai iš esmės pasikeičia*. Vietoj Universiteto, užsisklendusio savyje, miesto prieglobstyje išlaikančio kvaziautonomiją, beveik neprieinamo miestiečių žvilgsniui, – Universitetas, visiškai atviras miestui ir kviečiantis praeivį apsilankyti.

Bibliotekos kiemo atsivėrimas į vakarus *pakeitė Universiteto fasado santykį* su išore ir modifikavo jo prasmę: vietoj žemų neapibrėžtos tapatybės pastatų, išsidėsčiusių palei gatvę, praeivis dabar mato monumentalų Bibliotekos bloką, iškilusį keturiais aukštais (naujai įrengtais, pasak 1802 metų plano), ir Observatorijos bloką, iškilusį penkiais aukštais. Šiedu pastatai išoriniam stebėtojų pateikia Universiteto *ideologinį vaizdinį*: viena vertus, tai prieinamo žinojimo talpykla, kita vertus, taip kuriamas žinojimas apie kosmosą (ir laiką). Prie to dar grįšime.

25 pav. Bibliotekos kiemas 2013 metais, žvelgiant į pietryčius.
Manaro Hammadu nuotrauka





26 pav. Bibliotekos kiemas 2013 metais.
Bronzinės durys.
Manaro Hammado nuotrauka

27 pav. Universiteto gatvėje matyti senojo
užmūryto portalo siluetas.
Manaro Hammado nuotrauka



Šiandien *ketverios durys* leidžia iš šio, dabar jau viešo, kiemo *patekti* į likusią Universiteto dalį: tris įėjimus, pažymėtus 1802 metų plane, papildė rytinės durys, vedančios tiesiai į Bibliotekos salę. Bronzinis šių durų bareljefas pabrėžia ceremoninį ir memorialinį⁹ jų pobūdį. Šios durys, beveik visada uždarytos, yra daugiau paminklas nei įėjimas.

Rytinėje universitetinio ansamblio pusėje Šv. Jonų bažnyčia, dar būdama Universiteto išorėje, buvo privilegijuota vieta, bendra Universiteto institucijai ir miestui. *Institucinis bendravimas* vyko tarp dviejų skirtingų esybių. Pietrytinis įėjimas konkuravo su įėjimu iš Universiteto gatvės šiaurės vakaruose. Bet 1802 metais padėtis pasikeitė: planas rodo bažnyčią esant įtrauktą į Universitetą, atimtą iš miesto; brėžinyje iš tos pusės nematyti jokio įėjimo, nors plote lyje tarp gatvės ir bažnyčios pažymėta durų vieta. Tai ne todėl, kad kažkas būtų buvę pamiršta: brėžinys liudija, kad iš rytų viešo įėjimo į Universitetą nebuvo, – dar prieš Bibliotekos kiemą paverčiant pusiau vieša erdve *pirmenybė buvo suteikta vakarų įėjimui*.

Atitinkamai šiaurės rytų kiemas (tapstantis Sarbievijaus kiemu) neturėjo susisiekimo su Pilies gatve rytuose: buvo įeinama iš vakarų pusės. Šiedu įėjimo *krypčių poliai* tebėra ir dabar: į Vilniaus universitetą įeinama iš vakarų, o jo šiaurinės, rytinės ir pietinės sienos yra santykinai (bet ne visiškai) uždaros.

Panaši orientacija vyravo ir XVI–XVII amžiais, kai Universiteto teritoriją sudarė

9 Bronzinės durys buvo įrengtos 1997 metais minint pirmosios lietuviškos knygos 450 metų sukaktį.

tik du kiemai – Herbariumo ir Didysis. Kaip ir į Šv. Jonų bažnyčią, į juos buvo įeinama iš vakarų. Bažnyčios orientavimas rėmėsi senais teologiniais motyvais, o Universiteto orientaciją veikiausiai lėmė jo buvimas tarp gatvės ir Šv. Jonų bažnyčios, pripažįstant išskirtinę pastarosios reikšmę. Pastebėsime, kad tokia pradinė orientacija išliko visą laiką.

Universiteto plėtros branduolys buvo du kiemai – Herbariumo ir Didysis, tarp jų po skliautu buvo įtaisytas perėjimas. 1802 metų plane šį perėjimą (pažymėtą 27 numeriu) sudarė dvi angos. Šiandien išliko tik viena. Toks pokytis liudija, kad šis perėjimas nebėra toks reikšmingas kaip anksčiau: juo buvo naudojamas iš gatvės įeinant į Didįjį kiemą. Šiandien perėjimas tarp Herbariumo kiemo ir gatvės užmūrytas, o Didysis kiemas su Sarbievijaus kiemu susisiečia dengtu perėjimu su laiptais. Tai padidina Bibliotekos kiemo, kaip Universiteto pagrindinio įėjimo, reikšmę. Herbariumo kiemas, buvęs pagrindiniu įėjimo kiemu, tapo Observatorijos kiemu, pažemintu iki akligatvio, lankomo rečiau nei kiti kiemai.

Observatorijos ir Didysis kiemai jungiasi tame pat horizontaliame lygyje (aukštyje), o Bibliotekos ir Sarbievijaus kiemai yra žemesniame lygyje: nuo-

28 pav. Sarbievijaus kiemas 2013 metais, žvelgiant į rytus.
Manaro Hammado nuotrauka



žulni plokštuma natūraliai žemėja į šiaurę, o kiemai horizontalūs, todėl įrengiamos terasos. Dėl skirtingų pietinės ir šiaurinės kiemų poros lygmenų tarp kiemų ilgai nebuvo tiesioginės šiaurės–pietų jungties: 1802 metų plane tarp Herbariumo ir Bibliotekos kiemų, taip pat – tarp Didžiojo ir Sarbievijaus kiemų nėra tiesioginio ryšio. *Kiemai susisiekė netiesiogiai, o Universitetas atrodė ne kaip sujungtų kiemų kompleksas, o kaip du dviejų suporuotų kiemų ansambliai: senoji pora pietuose ir naujoji pora šiaurėje.*

Perėjimas iš vieno kiemo į kitą numato galimą kontrolę perėjimo taške. Galima sakyti, kad aptartasis neperėjimas yra kraštutinis kontrolės atvejis: tai nuolatinis draudimas. Perėjimui įrengti reikia iškirsti sieną, o tai nėra taip paprasta. Kontroliuojamų perėjimų seka semiotiniais terminais analizuotina kaip *modalinių verčių* (galėjimo įeiti) *prieskyrų seka*, o tai reiškia subjekto kompetencijos didėjimą. Tokia interpretacija puikiai tinka pirminei kiemų porai: iš Herbariumo pereinama į Didįjį kiemą, tada – į Šv. Jonų bažnyčią. Takas kyla prestižo arba šventumo pakopomis.

Tačiau ta pati logika netinka vėlesnei kiemų porai: einant iš Bibliotekos į Sarbievijaus kiemą nėra jokios semantinės pažangos. Lygiai taip pat nieko panašaus nevyksta vėliau prijungtuose Daukanto, Arkadų, Gucevičiaus, Mickievičiaus kiemuose. Visais šiais vėlyvais atvejaisėjimas iš kiemo į kiemą neturi simbolinės vertės – tai vien utilitarinis perėjimas.

Iš šio palyginimo galima padaryti dvi išvadas:

- Pirmoji metodologinė: kontroliuojamas perėjimas iš vieno kiemo į kitą ne visada išnaudoja kontrolės galimybes ir ne visada paskesnes erdves iškelia aukščiau ankstesniųjų. Kad paskesnėms erdvėms būtų suteikta didesnė vertė, būtinas semantinis indėlis turinio plotmėje ir verčių įvedimas išraiškos plotmėje (matmenys, šviesa, medžiagos, formos...).
- Antroji išvada susijusi su mūsų aprašymo objektu – Vilniaus universitetu: pradinių kiemų (Herbariumo ir Didžiojo) semantinio krūvio paskirstymas reiškė semantinę pažangą (iš menkai apšviesto mažo kiemo išeinama į šviesų Didįjį), o vėliau prijungti kiemai šiai schemai nepaklūsta. Šiaurinių kiemų (Bibliotekos ir Sarbievijaus) pora paprasčiausiai prišlieta prie ankstesnės hierarchinės poros. Vėlesnis jų pertvarkymas buvo grynai utilitarinis: greta esantys kiemai neturi nei semantinio krūvio, nei hierarchinių santykių. Padėtis tapo dar painesnė, kai užmūrytas pirmasis įėjimas į Universitetą per vartus tarp Universiteto gatvės ir Herbariumo, *atsisakant tiesaus tako*, per Universitetą stačiai iš gatvės vedančio į Šv. Jonų bažnyčią. Toks pokytis, be abejo, sietinas su bažnyčios *ideologinio reikšmingumo praradimu* universitete, kuris tapo pasaulietinis.

3.3.3 Pusiauašinė pradinė struktūra ir jos semantinis krūvis

Analizuodami topologiją ir išsirikiavimą, nustatėme hierarchinę Universiteto pradinio architektūrinio branduolio (Herbariumo kiemas, Didysis kiemas, Šv. Jonų bažnyčia) sandarą. Parodėme, kad įėjimų tvarka iš mažiau vertinamos gatvės vedė į aukštai vertinamą bažnyčią. Kad ir kaip būtų, šiai ašiai, orientuotai iš vakarų į rytus, jos jungiamų *vielių funkcijos* suteikia nebanalią *semantinę sandarą*:

- Vakaruose Herbariumo kiemas tiekia vaistažoles, kurios sandėliuojamos ir panaudojamos Vaistininkystėje, Vaistinės laboratorijoje ir parduotuvėse, kurios visos 1802 metų plane pažymėtos 14 numeriu. Prieš tapdamas nuolatinės būstinės kiemu arba praktiniu susisiekimo kiemu, šis kiemas buvo reikšmingas rūpinantis profesorių ir studentų sveikata.

- Rytuose iškyla minėtoji didinga Šv. Jonų bažnyčia.

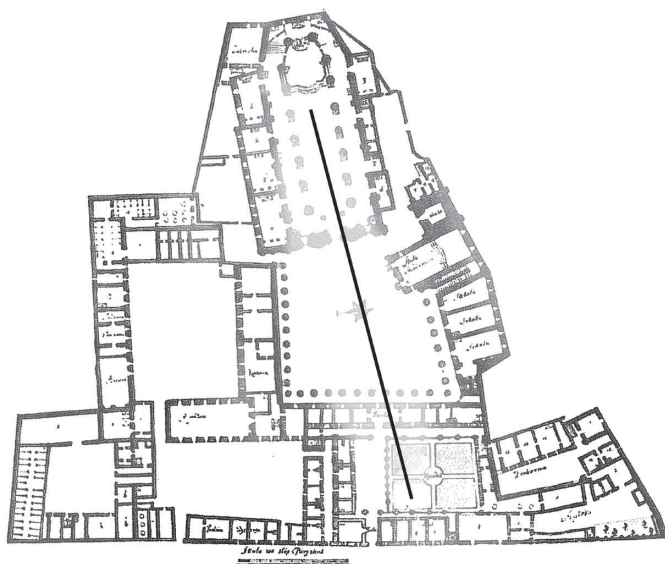
Šitaip apibendrinta poliarinė priešprieša skatina, *remiantis vietų funkcijų įvardijimu, nustatyti abstrakčias giliąsias vertes*:

- Vaistažolės ir Vaistininkystė nurodo žmonių *Kūną*, kurio sveikata Universitetas nusiteikęs rūpintis.
- Bažnyčia nurodo žmonių *Dvasią*, kurią gali išgelbėti tikėjimas ir apeigos.

Taigi Universitetas nuo pat įkūrimo atsiduria įdomioje *semantinėje ašyje* tarp Kūno vakaruose ir Dvasios rytuose. Tarp dviejų polių, pastate, Herbariumą skiriančiame nuo Didžiojo kiemo, įsikūręs Rektoratas, prižiūrintis žinojimo sklaidą šiose patalpose bei Dvasios ir Kūno *sąjungą*. *Fizinis* patalpų *centras* sutapo su *simboliniu* Universiteto *centru*. O tai nėra jau taip banalu. Šių patalpų, kurių šiuolaikinė išvaizda užtemdo senąją architektūrinę sandarą, pradinė

29 pav. Herbariumo–Šv. Jonų bažnyčios ašis, kertanti Didįjį kiemą. Pastebėjime, kad šiame 1773 metų plane, neišlikusiame techninės dokumentacijos archyve, pažymėtas žolių daržas, padalytas į keturis sektorius.

Jonas Minkevičius, *Lietuvos architektūros istorija 1*, Vilnius: Mokslas, 1987



struktūra buvo griežta – bet ne akivaizdi. Čia galima atpažinti vieną iš jėzuitų ordino principų.

Palyginus abu kiemus, kuriuos jungia minėtoji ašis, Herbariumo kiemas atrodo santykinai mažesnis nei antrasis. Herbariumo kieme šviesos taip pat mažiau negu apšviestame Didžiajame kieme. Jų *aprašomosios ypatybės* nustato hierarchinę santykį, atitinkantį Kūno ir Dvasios priešpriešą. Neabejotina, kad Didysis kiemas buvo pagrindinis Universiteto kiemas. Nepaisant pakitusio simbolinio krūvio, toks jis lieka ir šiandien.

3.3.4 Semantinė sandara Universiteto lankytojų akimis

Priešpriešą šiai pradinei simbolinei struktūrai sudaro semantiniai struktūriniai tų pačių patalpų santykiai, pastaruoju metu ryškėjantys mokamose gidų vadovaujamose ekskursijose. Kadangi Vilniaus universiteto pastatai įdomūs kaip

vieni seniausių Vilniaus istorinių ir estetinių objektų, jie buvo atverti turistams. Ekskursijoms vadovauja Bibliotekos darbuotojai (disponuojantys Universiteto istorijos dokumentais), o bilietai parduodami tuo tikslu įrengtoje patalpoje prie kontroliuojamo įėjimo iš Bibliotekos į Sarbievijaus kiemą.

Lankytojams siūlomo įdomaus vizito neanalizuosime. Erdvės atžvilgiu reikšminga tai, kad *lankytojams leidžiama įeiti* į nemažą dalį Universiteto patalpų keliuose pastatuose ir per kai kuriuos kiemus į juos patekti. Ekskursantams duodamas lankstinukas, kuriame nurodoma, kurie *kiemai lankymini* ir kurie *nebus lankomi*. Kiemai sudaro žymią lankomų vietų dalį: tai viešos apykaitos vietos. Vis dėlto esama nelankomų kiemų, kuriuos turistai aplenkia. Kitos Universiteto dalys nėra atviros lankytojams. Dėl to Universiteto ansamblis objektyviai padalijamas į *dvi semantiškai skirtingas dalis* – *viešąją* (prieinamą) ir *privatąją* (neprieinamą) dalį. Tuo Universitetas niekuo nesi-

30 pav. Du Universiteto poliai ekskursijose po Universitetą: Biblioteka yra viešai lankomos dalies centre, Rektoratas – privačiosios nelankomos dalies centre.
Manaro Hammado piešinys



skiria nuo įprastinio miestiečio buto: kai kurios jo dalys (svetainė, valgomasis) atviros lankytojams, o kitos (miegamieji) – uždaros ir privačios. Po visu tuo slypinti privatizacijos logika¹⁰ yra ta pati – tik Universiteto erdvinė ir socialinė sandara rafinuotesnė ir sudėtingesnė.

Viešosios dalies šerdyje lankytojas išvysta Biblioteką ir įvairias jos sales bei Observatoriją, kuri nebeatlieka astronominės funkcijos ir priklauso Bibliotekai. Privačiosios dalies šerdyje, draudžiamoje lankytojams, sužinoma, kur yra Rektoratas, valdantis administraciją ir auditorijas. Taigi Universitete išskiriami *du poliai*, pasirodo *du centrai* – *viešasis ir privatusis*. Tokia sandara atsiskleidžia pašaliniais lankytojams. Universiteto žmonėms (studentams, dėstytojams ar administracijai) tėra vienas centras – Rektoratas. Tad *semantinio centro samprata priklauso nuo žiūros taško*, iš kur žvelgiama į Universitetą, ir nuo pragmatinio erdvių patyrimo. Verta pažymėti, kad nė vienas iš minėtųjų semantinių centrų (Biblioteka, Rektoratas) nėra fizinis Universiteto patalpų centras. Tarp semantinio centro, atpažįstamo turinio plotmėje, ir fizinio centro, atpažįstamo išraiškos plotmėje, tiesioginio atitikmens nėra.

3.3.5 Portikai virš arkadų ir jų sakytinė vertė

Trumpam sugrįžkime prie diachroninės perspektyvos ir palyginkime 1582 metų graviūrą, 1610, 1642, 1802 metų planus ir dabartinį vietų būvį. Tokia chronologinė aprėptis prasminga tik kalbant apie pradinį Vilniaus universiteto branduolį, t. y. Herbariumą ir Didįjį kiemą.

Seniausiuose piešiniuose (1582, 1610) kiemų nesupa portikai, o pastatų fasadus formuoja sienos su keliais langais. Vėlesniuose planuose, pradedant 1642 metais, kiekvieną kiemą iš dviejų ar trijų pusių, viename arba keliuose aukštuose supa portikai. Manytume, kad *portikai tikriausiai buvo pristatyti pirmoje XVII amžiaus pusėje*, prigludo išilgai kai kurių fasadų ir užgrobė dalį didesnio ploto. Šią hipotezę, ko gero, patvirtintų *stogų konfigūracija*, matoma iš Observatorijos bokšto arba nuo terasos, iškilusios pietinėje Didžiojo kiemo dalyje: čerpinių stogų plokštumos senųjų fasadų dešinėje aiškiai rodo *nutrūkančias linijas* ir / arba *kintantį nuožulnumą*, o visus portikus dengia individualizuoti, akivaizdžiai vėlesni stogai. Taigi esame tikri, kad abiejų kiemų portikų iš pradžių nebuvo – jie pristatyti vėliau. Tai modifikuoja kiemų ir jų apykaitos sistemos supratimą. Topologiniu požiūriu *pokytis radikalus*.

¹⁰ Šiai problematikai skyrėme atskirą straipsnį: Manar Hammad, *La Privatisation de l'Espace*, Limoges: PULIM, 1989.

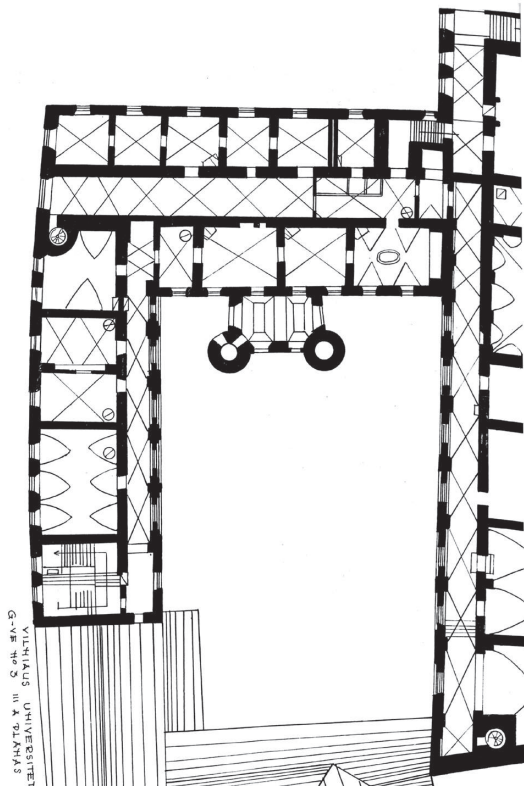
Didžiajame kieme portikai buvo pristatyti prie trijų pastatų korpusų, supančių kiemą priešais Šv. Jonų bažnyčią: iš vakarų, iš pietų ir iš šiaurės. 1785 metų Petro Smuglevičiaus graviūra liudija, kad tuo metu šiaurinis ir pietinis portikai turėjo angas, taisyklingai išsidėsčiusias per tris fasadų aukštus (jos mažėjo ir keitė formą einant nuo pirmojo į antrąjį ir trečiąjį aukštą), o štai vakariniame fasade atviros arkados buvo tik pirmajame aukšte, o du kiti aukštai turėjo langus tinkuotoje sienoje. Horizontaliai išdėstyti langų tarpai neatitinka tarpų tarp pirmojo aukšto arkadų, taigi langai neatitinka užmūrytų arkadų – todėl galima daryti išvadą, kad virtutiniuose aukštuose arkadų iš pradžių nebuvo. Vadinas, šis kiemas apskritai buvo panašus į Herbariumo kiemą (žr. Elžbietos Oginskytės-Puzinienės piešinį, sukurtą prieš 1767 metus): suglaustas *plokščias fasadas su langais tarp dviejų fasadų, kuriuos skaido atviri portikai, esantys vienas virš kito*.

Portikų pastatymas sustiprino *vidinį* kiekvieno kiemo *homogeniškumą* ir išryškino (*išorinį*) abiejų kiemų *homogeniškumą*. Su tuo siejasi ir kiti dalykai. Kitoje gatvės pusėje



32, 33 pav. Ignacijaus Eggenfelderio paveikslas, kuriame pavaizduota Elžbieta Oginskytė-Puzinienė – mecenatė, subsidijavusi Observatorijos statybą 1753 metais. Rankoje ji laiko projekto brėžinį: šiaurinė kiemo siena plokščia, rytinėje ir vakarinėje sienoje pavaizduoti portikai atviromis angomis. Paveikslas saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje. Manaro Hammado nuotrauka





34 pav. Observatorijos kiemo planas, 1921 metai. Matyti nevienodas vakarinio ir rytinio sparno ilgis. Pridėtas meridianinės sienos blokas. Rytinių skliautų brėžinys gana išsamus. Matyti dveji sraigtiniai laiptai. Kultūros paveldo departamento archyvas

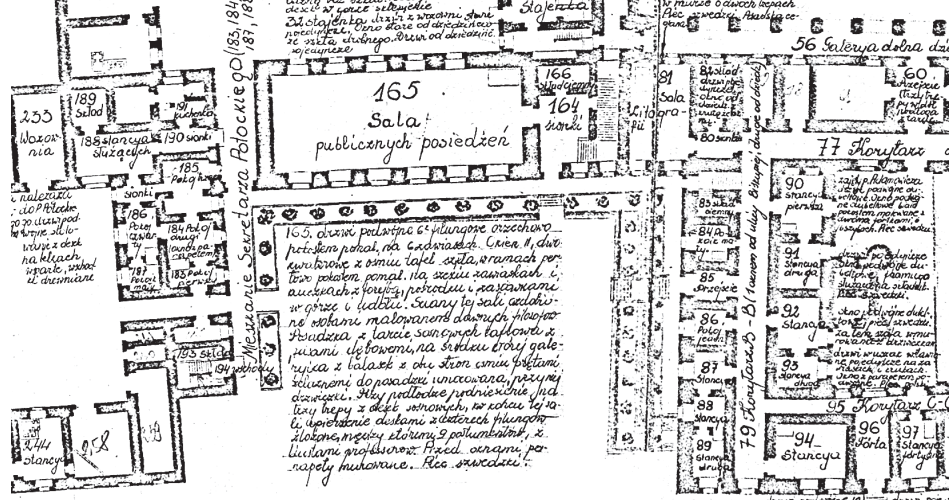
35 pav. Dabartinis Observatorijos kiemo vaizdas. Manaro Hammado nuotrauka



Alumnato pastatų kompleksas, supantis kiemą ir skirtas unitų kunigų seminarijai, turėjo tris panašių atvirų portikų aukštus: homogeninimas iš universitetinio ansamblio perėjo į parauniversitetinius statinius. Bet tai dar ne viskas.

Kai 1820 metais nugriautas pastato korpusas, skiriantis Bibliotekos kiemą ir gatvę, šis kiemas atsivėrė į gatvę vakaruose, visiems rodydamas savo trijų fasadų, pastatytų įvairiais laikotarpiais ir turinčių skirtingą paskirtį, heterogeniškumą. Tada parengtas projektas, kuris nebuvo įgyvendintas, bet kurio pėdsakai išliko: tai trys planai (T3 nr. 589030, T4, T5) su paaiškinimais lenkų kalba; autorius datos nenurodė, bet tai maždaug 1820 metai. Iš šių planų matyti, kad trijose Bibliotekos kiemo pusėse buvo ruošiamasi pastatyti portiką, kurio arkados būtų panašios į mūsų ką tik aptartų dviejų kiemų arkadas. Jei portikas būtų buvęs pastatytas, būtų sustiprėjęs vidinis Bibliotekos kiemo homogeniškumas, jis būtų tapęs panašesnis į Didįjį ir Observatorijos kiemus, net jei būtų buvę apsi-ribota pirmuoju aukštu.

Kas paaiškėjo iš šių operacijų, kurių imtasi kai kuriuose kiemuose įrengiant portikus su arkadomis? Visos jos grįstos viena logika: *nuslėpti ankstesnįjį skirtingumą, kad išryškėtų vėlesnis homogeniškumas*. Skirtingumas yra netvarkos, o homogeniškumas – tvarkos sinonimas. Mat darnų architektūros ir armijos išdėstymą sieja ta pati idėja: įtvirtinti tvarkos santykį remiantis ekvivalentiškumais. Lygiai taip pat reiškiasi ir galios instancijos, kai stiprina savo valdžią daugialypei instan-



36 pav. Portikas, projektuotas iš trijų Bibliotekos kiemo pusių. Apie 1820 metus. Kultūros paveldo departamento archyvas

cijai, paversdamos šią vieninga. Šios transformacijos, be abejo, priklauso nežodiniams sakymui, išreikštam prieš tai buvusios, o vėliau pakeistos erdvės matmenimis. Tai, ko siekiama anapus fizinės Universiteto erdvės, yra pati universitetinė bendruomenė.

3.3.6 Sintaksinių prasmės efektų apibendrinimas

Portikai po arkadomis, įrengti ant dviejų vieno kiemo fasadų, sukuria dalinę simetriją ten, kur anksčiau jos nebuvo: jie sudaro jei ne metrinę, tai bent topologinę (pozicinę) simetriją. Mat vienas priešais kitą stovintys portikai yra nevienodo ilgio ir Herbariumo, ir Didžiajame kieme. Be to, Didžiajame kieme jie nėra lygiagretūs. Todėl juos siejant negalima kalbėti apie simetrijos ašis tiesiogine prasme. Vis dėlto šių vienas priešais kitą esančių fasadų panašumas atlieka dalinės simetrijos vaidmenį: tai rodo, kad simetrija buvo *geidžiama, bet nerealizuota*. Pailga abiejų kiemų forma leidžia juose išvelgti jei ne simetrijos, tai bent pailginimo ašį. Herbariumo kieme tokia pailginimo ašis krypta į Observatoriją ir nusigręžia nuo Vaistinės. Didžiajame kieme pailginimo ašį įtvirtina nestaciakampis planas, įvedantis konvergenciją Rektorato kryptimi. Tačiau tūrio atžvilgiu kiemas krypta į Šv. Jonų bažnyčią. Dėl to Didžiojo kiemo ašis yra dvipolė, nenukreipta į vienintelį polių.

Abu kiemus sujungę į ištisinę grandinę matome, kad jų pailginimo ašys yra statmenos ir nepratęsia viena kitos. Dėl to pagrindinės topologinės krypties, kuri susidaro iš semantinių poslinkių bei indėlių ir kuri veda iš Herbariumo kiemo į Didįjį, *nepratęsia* projekcinė kryptis, išryškinta pristatytų portikų. Tokia rišlumo stoka priklauso nuo diachroninio paveldo: jau pirmajame brėžinyje abiejų kiemų pailginimo ašys buvo statmenos. Šią rišlumo stoką suvokė tie, kurie uždarė pradinius įėjimo vartus, leidusius iš gatvės pereiti į mažąjį kiemą: jie plastiniame



37 pav. Observatorijos kiemo ir Didžiojo kiemo išilginės ašys 1802 metų plane. Kultūros paveldo departamento archyvas

lygmenyje užtvėrė perėjimą iš vieno kiemo į kitą. Tai nuvertino mažąjį kiemą ir pavertė jį akligatviu.

Kai nėra vyraujančios krypties, *perėjimai atsiduria anapus ašių, yra nustumiami į kampus*. Kiemų tinklo nesaisto *visuotinės tvarkos santykiai*. Daugiausia galima kalbėti apie du prestižinius kiemus (Bibliotekos kiemą prie įėjimo ir Didįjį kiemą viduje), taip pat judriausią kiemą, turintį Sarbievijaus vardą, bet dažniau vadinamą Filologijos fakulteto kiemu. Jeigu visi fakultetai būtų likę įsprausti į šią seną teritoriją, iškaiyti topologines reikšmes būtų sunkiau.

Turint galvoje Vilniaus universiteto pastatų sudėtingumą ir monumentalumą, keista, kad čia nėra didžiųjų XVI–XVII amžių architektūrinių užmojų *raidos perspektyvų ir jiems būdingų ašių*. Hipotetiškai tai galima aiškinti stiprios pasaulietinės valdžios nebuvimu: politinė galia čia per daug neįsitvirtina, o Universiteto vadovybė tenkinasi kukliu vadovavimu pažinimui.

Apibendrinami sintaksinę Vilniaus universiteto planų ir pastatų analizę, galime išskirti *tris struktūrinius požymius*:

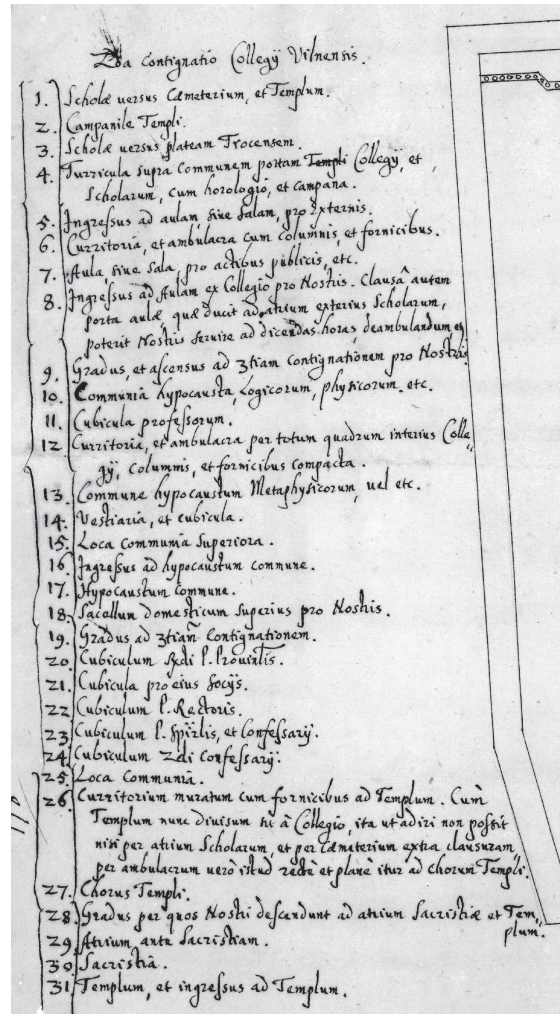
- Giliajame lygmenyje esanti *agliutinuojanti topologinė struktūra* išryškina archaizuojančią erdvinę sandarą.
- Nėra *projekcinio* (ašių ir perspektyvų) *struktūravimo*, susijusio su galia.
- *Homogenizuojančiais* vėlesniais *intarpais* (portikai ir arkados) siekiama iš naujo įtvirtinti erdvinę ir bendruomeninę vienovę.

Paradigmatinis planų skaitymas atskleis kitus semantinius komponentus.

3.4 SOCIALINĖ ERDVĖ, ĮRAŠYTA PLANUOSE IR PASTATUOSE

Pirmiausia, patikslinkime: čia neaptarsime visų vietų, įtrauktų į sintaksines struktūras, kurias analizavome 3.3 skirsnyje. Šiame tyrime apsiribosime tomis keliomis vietomis, kurios, kaip nustatėme, turinio lygmenyje susijusios su *dviem žmogiškųjų atlikėjų kategorijomis, išskirtomis pagal elementarią topologinę vidaus ir išorės priešpriešą*. Pradėsime nuo vietų, supažindinančių mus su tais, kurie esti Universiteto viduje, – šią grupę pavadinsime *universitetine bendrija*. Vėliau aptarsime vietas, susijusias su Universitetui išoriškais žmonėmis, ir juos vadinsime *visuomene*.

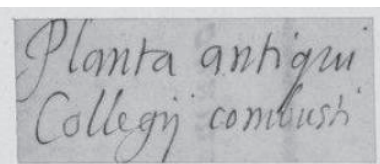
Iš pradžių aptarsime du planus, kurie turimame korpuse yra vieni seniausių (1642 ir 1802 metų). Paskui pereisime prie dabar egzistuojančių vietų. Dėl to analizė apims ir planus, ir architektūrą, kad juos susietų su socialiniais atlikėjais, implikuotais į sąveikas, kurios arba yra stebimos tiesiogiai, arba rekonstruojamos remiantis nubraižytų elementų tyrimu. Mūsų analizę lems *pasirinktoji perspektyva*, grindžiama semantine izotopija, kuri priešina vidų ir išorę, *privatumą* ir *viešumą* ir į šias erdvines sąveikas vienu metu įtraukia erdves ir atlikėjus. Pamatysime, kad giliosios vertės, perteikiamos paviršine raiška, priklauso nuo socialinės hierarchijos, nuo žinojimo vertės, slepiamos išorinio atrodymo, ir nuo ilgai išliekančios vietinių ir universalių verčių priešpriešos.



38 pav. 1642 metų plano legenda lotynų kalba. Vietų funkcijos apžaižstamos pagal numerius. Paryžiaus nacionalinė biblioteka

3.4.1 Universitetinė bendrija, numanoma planuose

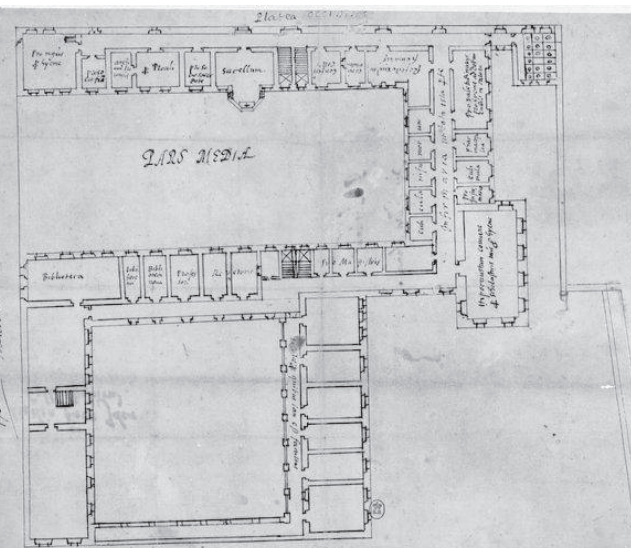
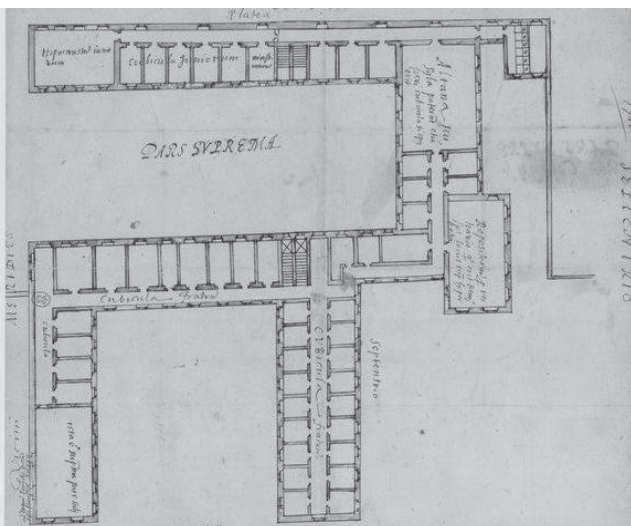
Pradėsime nuo 1642 metų Vilniaus universiteto plano, kuris saugomas Paryžiaus nacionalinėje bibliotekoje Jėzaus draugijos darytų planų rinkinyje (žr. 4 pav.).



39 pav. 1610 metų plane nurodoma, kad projektas susijęs su ugnies nuniokotų pastatų atstatymu. Paryžiaus nacionalinė biblioteka

40 pav. 1610 metų projekto planas, viršutinis aukštas. Galime matyti dviejų atvirų kiemų, kurių išilginės ašys statmenos, jungimą. Aiškiai išsiskiria bendrojo naudojimo patalpa, numatyta centre iš dešinės. Viršuje dešinėje išviečių padėtis atitinka 1642 metų planą. Paryžiaus nacionalinė biblioteka

41 pav. 1610 metų projekto planas, „vidurinis“ aukštas. Reikia pažymėti, kad rytinį kiemą (brėžinio apačioje) vėl uždaro pastato korpusas (apsiribojantis pirmuoju aukštu). Bendrojo naudojimo patalpa ir išvietės yra brėžinio dešinėje. Galime matyti skirtingą abiejų aukštų išdėstymą. Paryžiaus nacionalinė biblioteka



Apraše nurodoma, kad planas *nubraižytas 1642 metais ir aprobuotas 1643 metais*. Jis pateiktas po 1610, 1618 ir 1621 metų projektų, atsiradusių po gaisro, sunaikinusio senąją Vilniaus jėzuitų kolegiją (sunaikinimas ugnimi minimas 1610 metų planuose). Būtų įdomu šiuos planus sugretinti, bet tai peržengtų tyrimo ribas. Vis dėlto galima pastebėti, kad 1642 metų planas yra detalesnis nei ankstesnieji. Tai, kaip rūpestingai jis buvo atliktas, ir tai, kad vėliau buvo aprobuotas, leidžia daryti išvadą, kad jis atsirado po trisdešimt metų trukusių diskusijų, kurios, atrodo, baigėsi bendru sutarimu.

Palyginimas su dabartinėmis patalpomis, nepaisant bendro panašumo su esama sandara, leidžia konstatuoti, kad 1642 metų planas *nebuvo tiksliai įgyvendintas*. Mus pasiekė tiksliai lapas su antrojo aukšto¹¹ planu, bet legendoje minimi dar du aukštai, iškilę viršum pirmojo. Kadangi kalbama apie antrąjį aukštą, skaitytojui sunku brėžinyje atpažinti įėjimą į architektūrinį ansamblį. Tačiau 4-oje lotyniškos rankraščio legendos rubrikoje minimas *bokšte-*

¹¹ Dabartinėje prancūzų kalboje pirmasis aukštas (*rez-de-chaussée*) nevadinamas aukštu, „aukštai“ pradedami skaičiuoti nuo antrojo. Tai, ką prancūzai vadina „pirmuoju“ aukštu, daugelyje kalbų, tarp jų lotynų ir lietuvių, vadinama „antruoju“, o aukštų skaičiavimas pradedamas nuo žemiausiojo.

lis¹², iškilęs virš „bendrų Kolegijos ir Mokyklos vartų“: šie vartai buvę pietinėje dalyje, dabartinėje Šv. Jono gatvėje. Nėra išlikusio jokio šios vietos – nei bokšto pamatų, nei dengto įėjimo – pėdsako. Kitas neatitikimas: į rytus nuo Didžiojo kiemo nubraižytas pastato korpusas, kiemą skiriantis nuo Šv. Jonų bažnyčios. 1978 metų kasinėjimai atidengė po plokštėmis buvusios paprastos sienos, pa-vaizduotos 1582 metų brėžinyje, pėdsakus. Taigi įsitikiname, kad 1642 metų planas kaip toks įgyvendintas nebuvo, bet jo sudarymo ir aprobacijos eiga leidžia spėti, kad *jį rengiant taikytasi prie universitetinės bendrijos*, kuri jį turėjo priimti. Taigi jo analizė mums pateikia šios bendrijos istorinio būvio atspindį.

1642 metų plane antrasis aukštas žymi *privačias erdves*: ištisinė siena Didįjį kiemą skiria nuo mažojo kiemo ir taip nubrėžia dvi skirtingas vaikščiojimo erdves. Aprašo rubrikose kelis sykius pažymimas dviejų grupių skirtumas: Kolegija ir Mokykla (4 rubrika), mūsiškiai (*nostris*; 8, 9, 18 rubrika) ir išoriniai (5 rubrika). 26 rubrikoje minima aptverta teritorija (tikriausiai vienuolyno principu). Darome išvadą, kad *universitetinė bendrija* kaip visuma priešinama neuniversitetinei išorei, bet savo viduje ji toliau skaidoma, – ir tai dar patyrinėsime.

Socialinės grupės, įžvelgiamos planuose

Vakariniame mažojo kiemo pakraštyje yra trys salės, vadinamos *bendrosiomis* (10, 13, 16–17), bendrosios išvietės, penkios dėstytojų gyvenamos celės (11) ir koplytėlė (18), vadinama „namine mūsiškių koplyčia“. 10 ir 13 salės, atrodo, skirtos moksliniam darbui: Logika, Fizika, Metafizika ir t. t. – aiškina legenda. 16–17 salėje yra dėstytojams skirta biblioteka¹³.

Rytiniame ir pietiniame Didžiojo kiemo pakraščiuose yra septynios auditorijos, vadinamos mokyklos salėmis (jos pažymėtos pasikartojančiais skaitmenimis 1 ir 3). Pietuose, dviejų kiemų sandūroje, yra didžiulė viešųjų paskaitų salė (7 – *Aula sine salam*), į kurią patenkama per dvi duris (5 ir 8), atsiveriančias abipus ištisinės sienos, skiriančios kiemus.

Remiantis tokiu aprašu, galima sakyti, kad visa universitetinio ansamblio teritorija yra padalyta į *dvi gretimas, bet atskiras zonas*: aplink mažąjį kiemą – dėstytojų *bendruomenė*; aplink Didįjį kiemą – *Mokykla*. Tačiau simetriją pažeidžia šiauriniame Didžiojo kiemo sparne esančios gretimos patalpos: tai šešios celės, skirtos Tėvui provincijolui, Rektoriui, dviem Nuodėmklausiams ir dviem padėjėjams. Verta pakomentuoti šių asmenų būstų išdėstymą: jie nėra įsikūrę, kaip

12 Nepainioti su didžiuoju Šv. Jonų bažnyčios bokštu, aprašomu 2 legendos rubrikoje.

13 Iš kitų šaltinių žinome, kad pirmojo aukšto salėje, esančioje po 16–17 sale, buvo biblioteka. Prie to dar grįšime.

dėstytojai, aplink mažąjį kiemą. Juos buvo galima apgyvendinti vakariniame šio kiemo sparne greta dėstytojų. Įkurdinant juos aplink Mokyklos kiemą, pabrėžiamas jų *administracinis, o ne mokomasis vaidmuo*. Jų celės, įrengtos kelyje, vedančiame iš šio aukšto į Bažnyčią, duoda galimybę kasdien *kontroliuoti* studentus ir dėstytojus (kaip nurodo 3 legenda, aprašanti trečiąjį aukštą, – dėstytojų grupei priskiriami profesoriai ir magistrai).

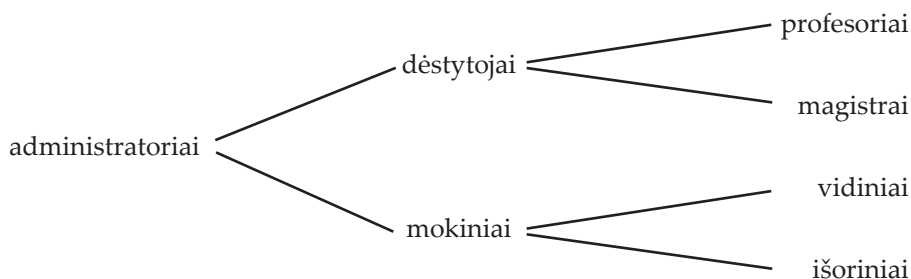
Administratorių ir dėstytojų grupių perskyrą sustiprina viena vietų paskirstymo ypatybė: kiekvienai šių grupių priklauso sava dalis bendrųjų išviečių, įrengtų dviejuose į šiaurę nukeltuose taškuose ilgo koridoriaus gale, kurie gyvenamąsias vietas nutolina nuo kvapus skleidžiančių vietų, kai nesama prietaisų vandeniui nuleisti.

Taigi *universitetinė bendrija* paskirstyta *trimis lygmenimis* pagal keturis skirtingus semantinius santykius:

1. administruojantieji *vs* administruojamieji (hierarchinės kontrolės santykis);
2. administruojamieji padalyti į dėstytojus *vs* mokinius (santykiai pagal žinių perdavimą);
3. dėstytojai skirstomi į profesorius *vs* magistrus (santykis pagal žinių įgijimo laipsnį);
4. mokiniai pagal erdvinius santykius skirstomi į priklausančius vidinei *vs* išorinei erdvei; vidiniai mokiniai apgyvendinami ketvirtajame (4^o) Didžiojo kiemo aukšte.

Erdvinius santykius siejant su ankstesnėmis kategorijomis, administratoriai, profesoriai ir magistrai priskirtini vidinei erdvei. Legendos rubrikose šis vidinis visetas vadinamas „mūsiškiais“ – jie įkurdinami aptvertoje teritorijoje. Galima daryti prielaidą, kad visi jie priklausė jėzuitų ordinui.

Tai galima apibendrinti tokia schema:



Šeštąją grupę numato erdvinis 1642 metų plano išdėstymas: čia randame keletą bendrųjų patalpų, kurios, kaip nurodoma, yra šildomos (10, 13, 16–17).

Plane židiniai pažymėti plona linija, braižytojas pasistengė nurodyti pakuros angą: *visi židiniai pakuriami iš apšildomų patalpų išorės*. Taip pat apšildomos celės, kuriose gyvena dėstytojai bei administratoriai, ir paskaitų auditorijos. Visais šiais atvejais židiniai yra bendri dviem apšildomoms patalpoms: jie skleidžia šilumą iš abiejų šonų. Suprantama, kad žvarbi Vilniaus žiema verčia šildyti patalpas, bet įdomu, kad visos patalpos – nesvarbu, ar jomis naudojamosi bendrai, ar individualiai, – yra apšildomos iš išorės. Kitaip tariant, židinyje pakuriamas iš šalto koridoriaus. Galima samprotauti, kad šitaip saugomasi gaisro, nes atmintyje išlikęs 1610 metų gaisras. Tebūnie taip. Bet tokia *techninė apsaugos priemonė veikia socialinius santykius*: ji numato esant *tarnus*, kurie pristato kurą, ir apšildomus asmenis, liekančius jaukiame bute. Eksplicitiškai paminėti (21 rubrika) Tėvo provincijolo tarnai. Daug jų nurodyta ir 1802 metų planuose. Socialinė struktūra, hierarchiškai diferencijuojanti *universitetinę bendriją*, nekinta.

Universitetinės bendrijos pasiskirstymas erdvėje

1642 metų planas aprašo tik vieną keturių lygmenų ansamblio aukštą. To nepakanka argumentuotam pokalbiui apie universitetinės bendrijos pasiskirstymą jai atitekusiose erdvėse. Vis dėlto ir iš šio vienintelio lygmens galime gauti nebanalios informacijos, kurią papildysime 1802 metų planuose slypinčia informacija.

1642 metų plane:

1. Universiteto administratoriai ir dėstytojai gyvena pačiame Universitete. Tai atrodo savaime aišku. Įdomu būtų palyginti, kaip tuo metu elgiamasi kituose Europos universitetuose, bet apie tai neturime pakankamai informacijos. Didžiųjų Anglijos universitetų (Oksfordo, Kembridžo) pavyzdžiai patvirtintų, kad ten būta tokios pat tvarkos, bet Italijos Bolonijos ir Prancūzijos Sorbonos pavyzdžiai rodytų ką kita. Apskritai Vilniaus universitetas 1642 metais atrodo esąs Vilniaus jėzuitų kolegijos, kuri buvo paversta Universitetu, tradicijų paveldėtojas: ten buvo priimta gyventi Universiteto teritorijoje.
2. Antroji išvada pratęsia pirmąją. Turime galvoje tai, kad 10 ir 13 auditorijos yra „privačioje“ teritorijos dalyje: jos apibūdinamos kaip „bendrosios“, skirtos „mūsiškiams“. Kitaip tariant, čia mokomi studijuojantys jauni jėzuitai, o ne mokiniai iš išorės, pasirinkę kitas studijas. Būtent šis, „vidinis“, dalies mokymo pobūdis paaiškina auditorijų vietą Universiteto ansamblyje.

3. Provincijolas, Rektorius ir Nuodėmklausiai gyvena antrajame aukšte, ir to pakanka, kad jį pavadintume „kilmingųjų aukštu“. Italijoje ir Prancūzijoje šitaip buvo vadinamas panašios paskirties aukštas aristokratų buveinėse. Taigi tai tinka ir Vilniaus universitetui. Privatizacijos atžvilgiu šio aukšto patalpos yra atokiau nuo viešai lankomų vietų ir įėjimas čia griežčiau kontroliuojamas: palyginus su pirmuoju aukštu, tai privatesnės patalpos.
4. Visi būstai tėra paprasti kambariai (kartais vadinami *cubicula* – miegamosiomis celėmis) be sanitarinės ir virtuvinės įrangos. Valgymo bei gamtiniai poreikiai tenkinami kitur – kolektyvinėse, o ne privačiose patalpose. Tai vienuolyno, o ne pasaulietinio būsto funkcinis modelis.
5. Atitinkamai išskiriamos ir mokymo funkcijos: skirtingi dalykai dėstomi skirtingose auditorijose (logika, fizika, metafizika...); su išoriniais studentais susitinkama kitose auditorijose. Biblioteka atskirai, koplyčia – atskirai. Šiuo atžvilgiu universitetinė erdvė sudaro priešpriešą to paties meto namų erdvėms, kurioms buvo įprastas patalpų daugiafunkciškumas.

1802 metų plane:

1. Virtuvės užima keturias patalpas, sudarančias dvi grupes, esančias gana atokiai viena nuo kitos; iš to galima spręsti, kad maistas vidinei ir išorinei grupei buvo ruošiamas atskirai.
2. Pažymėtos stoginės ir arklidės: taigi Universitetas turėjo jojamų žirgų, o gal ir arkliais traukiamų vežimų.
3. Kai kuriems asmenims priskiriamos kelios gretimos patalpos (pvz., abatas Kundzaz, profesorius emeritas, naudojami septyniomis šio aukšto patalpomis). Nežinia, kaip tai paaiškinti.

1642 ir 1802 metų planuose:

1. 1802 metų plane bent dvi patalpos skirtos tarnams, paminėtiems legendoje. 1642 metų planas rodo, kad Provincijolas turėjo du tarnus, gyvenančius greta jo, o daug židinių numato tarnų grupę, kurių gyvenamoji vieta nežinoma.
2. 1642 ir 1802 metų planai nurodo prestižines sales (*Aula*), skirtas ypatingiems Universiteto įvykiams, į kurias buvo įleidžiama Visuomenė. Nuo pat pradžių buvo linkstama šioms erdvėms skirti pietinę pastatų dalį. Ši tendencija Universitetui augant neišnyko. Prie to dar grįšime.

Pagaliau keturiuose planuose, datuojamuose 1820 ar kiek vėlesniais metais, gausu nuorodų apie įvairias patalpas ir jų panaudojimą. Šiais dokumentais ne-

galėjome pasinaudoti dėl kalbinės kompetencijos stokos: jų komentarai parašyti lenkų kalba.

Universitetinės bendrijos pasiskirstymas laiko tėkmėje

Universiteto padalijimas į privačiąją (vidinę) ir viešąją (išorinę) dalį 1642 metų plane tėra *laikinės perskyros*, atskiriančios trumpalaikius Universiteto gyventojus (studentus) nuo tų, kurie praleidžia čia ilgą laiko tarpą, jei ne visą gyvenimą (dėstytojai ir administratoriai), įrašymas į erdvę. 1802 metų plane nurodyti ir profesorai emeritai, tebegyvenantys universitete, ir vienas „nuolatinis bažnyčios lankytojas, arba ekonomas“ (apgyvendintas 3 aukšto plane 17 numeryje). Alumnato pastato pavadinimas leistų manyti, kad čia gyveno buvę Universiteto studentai. Atrodo, kad jis buvo atiduotas unitų kunigų seminarijai, rengiančiai dvasininkus darbui stačiatikių kraštuose. Alumnato, įkurto 1582 metais, pastatas dabartiniu pavidalu paliudytas 1622 metų planuose.

42 pav. Išorėje esančio pastato, vadinamo Alumnatu, kiemas ir portikai. Jo planas archyvo dokumentuose datuojamas 1622 metais. Manaro Hammado nuotrauka



Universitetinė bendrija, sutelkta erdvėje ir laike: prestižinės kolektyvo salės

Kai kurios Universiteto salės skirtos masinėms ceremonijoms, susijusioms su *įstojimu* į universitetą arba su jo *palikimu* (pirmakursių priėmimas, diplomų įteikimas, dėstytojo arba administratoriaus laidotuvės). Be abejo, tokios ceremonijos palaiko *reguliarią Universiteto ir išorinės visuomenės sąsają*. Bet jos taip pat padeda apibrėžti savo *tapatybę*: *universitetinė bendrija* save suvokia kaip veiksmingą visumą. Taigi jos atgręžtos ne tik į išorę, bet ir į vidų. Jos būtinos abiem atžvilgiais.

Kadangi Universitetas ugdo šalies elitą, diplomų įteikimas viešai patvirtina tokio elito kompetenciją. Senujų Universiteto auklėtinių dalyvavimas tokiose ceremonijose įtvirtina socialinių grupių tęstinumą ir jų vadovaujančių funkcijų reprodukovimą.

Šiandien šį vaidmenį atlieka trys erdvės: Šv. Jonų bažnyčia, Kolonų salė (ypač baigimo ceremonijose), Teatro salė (įstojusiųjų susirinkimams). Atkreiptinas dėmesys į dabartinę šių trijų erdvių dislokaciją: jos yra pietinėje universitetinio ansamblio dalyje, greta vietos, pažymėtos jau 1642 metų plane (7 salė). Abi šios salės yra „kilmingųjų“ aukšte. Jos yra greta dabartinio rektorato. Tai reikšminga.

Šiomis *išskirtinėmis erdvėmis* naudojamosi tik tam tikru laiku, todėl galima kalbėti apie *išskirtinį išskirtinių asmenybių laiką*. Taigi sureikšminamos trys pagrindinės semiotinės figūratyvinio lygmens kategorijos: atlikėjai, erdvė ir laikas. Ilgainiui šių erdvių reikšmės ir jų atliekamos funkcijos keitėsi, bet drąsiai galima teigti, kad ilgos laiko trukmės atžvilgiu jos pačios išlieka nekintamos. Taip yra dėl to, kad šios funkcijos būtinos.

3.4.2 Universiteto pastatai, atgręžti į visuomenę

1802–1820 metų architektūrinės universitetinio ansamblio transformacijos rodo pakitusį Universiteto ir išorinės visuomenės santykį. Šie erdviniai pokyčiai sietini su politinėmis pervartomis: po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo 1795 metais Vilniaus kraštas atplėšiamas nuo Lenkijos žemių ir įjungiamas į Rusijos imperiją. Iš esmės pasikeičia Vilniaus universiteto statusas: buvęs antrasis universitetas jungtinėje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje nuo tol tampa didžiausiu Rusijos imperijos universitetu. Kaip toks jis susilaukia dėmesio, kol 1832 metais, nuslopinus 1831 metų sukilimą, Universitetas uždaromas.



43 pav. Kolonų salė, dar vadinama Aula, skirta prestižiniams susibūrimams, ypač diplomų teikimams.
Planai liudija, kad XVIII amžiuje čia buvo biblioteka.
Manaro Hammado nuotrauka

44 pav. Vadinamoji Teatro salė, esanti antrajame aukšte tarp Rektorato ir Kolonų salės.
Manaro Hammado nuotrauka



Išorinis žvilgsnis į Universitetą

Analizėje skirdami išorinius ir vidinius Universiteto studentus, *vadovavomės vidiniu požiūriu*: aiškinomės, kaip universiteto bendruomenė matoma pačiame universitete. 1820 metų transformacijos numato išorinį žvilgsnį – ir tai reikia aptarti.

Nugriovus pastatą, skyrusį *Bibliotekos kiemą* nuo Universiteto gatvės, šis kiemas atsivėrė miestui ir atsigręžė į jį nauju fasadu, turinčiu tris aukštus vietoje vienintelio. Žvilgsniui atsivėrę pastatai buvo nebe išvietės (šiaurėje) arba virtuvės ar paprastos tarnybinės pašiūrės (pietuose). Vietoj jų dabar buvo galima išvysti *pastatus, galinčius pateikti ideologinį diskursą apie tai, kas yra Universitetas*. Nesitenkinant raginimu į juos žiūrėti, buvo skatinama jais žavėtis, ir tuo tikslu buvo imtasi modifikacijų.

Pietų–šiaurės pastatas: Valgykla, Mineralogijos galerija, Biblioteka

Palyginę Vilniaus universiteto projektų, braižytų tarp 1610 ir 1642 metų, morfologiją, matome: nors variacijų siūloma daug, daugumoje planų *bendroji morfologija išlieka pastovi*. Bendrais bruožais ją galima aprašyti taip: *du stačiakampiai kiemai išsidėstę vienas greta kito rytų–vakarų kryptimi, sudarydami kažką panašaus į tysančią aštuoniukę; greta jų – šiaurės link, anapus aštuoniukės, – prie pat abu kiemus jungiančios linijos prisišlieja keturkampis iškyšulys*. Iškyšulio padėtis ir forma įvairiuose projektuose skiriasi. Priklausomai nuo vaizduojamo aukšto, kinta vidinis iškyšulio įrengimas. Bet viena lieka pastovu: šeši projektai¹⁴ numato keturkampį pastatą, kuris projektuojamas dviejų sujungtų kiemų ansamblio šiaurėje.

Dabartinį šio pastato, projektuoto šiaurinėje dalyje, pavidalą sudaro trys aukštai. Jo padėtis skiriasi nuo numatytosios 1642 metų plane: užuot jį pastačius mažojo kiemo šiaurės–pietų ašyje, kaip buvo projektuojama, šis pastatas yra pastato korpuso, skiriančio du kiemus, tęsinys. Taip jis atrodo ir 1802 metų plane. Veikiausiai pastatas čia buvo pastatytas XVII amžiuje. Palyginus skirtingus tekstus, paaiškėja, kad pirmajame aukšte buvo įrengta *valgykla*, antrajame aukšte – *profesorių biblioteka* (su vienuolika asmeninių stalų priešais kiekvieną iš vienuolikos langų), o trečiajame aukšte buvo *dėstytojų celės*. Taigi – trys funkcijos, priskirtos „privačiajai“ arba „vidinei“ Universiteto daliai. Dėl to pastato funkcijos buvo *nukreiptos į universitetinės bendrijos vidų* ir joks vaizdinys visuomenei anapus Universiteto nebuvo perduodamas. Kai kuriuose planuose Universitetą supa sienomis aptvertas sodas.

14 Saugomi Paryžiuje, Prancūzijos nacionalinėje bibliotekoje.

Valgykla

Valgyklos salė, gaubiamą paplokščio skliauto, apšviečiama pro langus, statmenai įtaisytus po šoniniais skliautais, kurie, kirsdami pagrindinį skliautą, kuria erdvinį ritmą; lubų centre susidaro stačiakampis, jame esanti freska vaizduoja Švč. Mergele, po savo praskleistu apsiaustu priglobiančią jėzuitus. Prieš salę buvo vestibulis su prausykla.

Nepaisant dydžio, valgyklos salė maloniai nuteikia savo apimtimi ir šviesa. *Bendras valgymas* kasdien patvirtindavo *kolektyvinę* dėstytojų ir administratorių *tapatybę*. Tad valgykla bendruomenei buvo itin reikšminga – suprantama, kodėl šis pastatas figūruoja visuose projektuose.

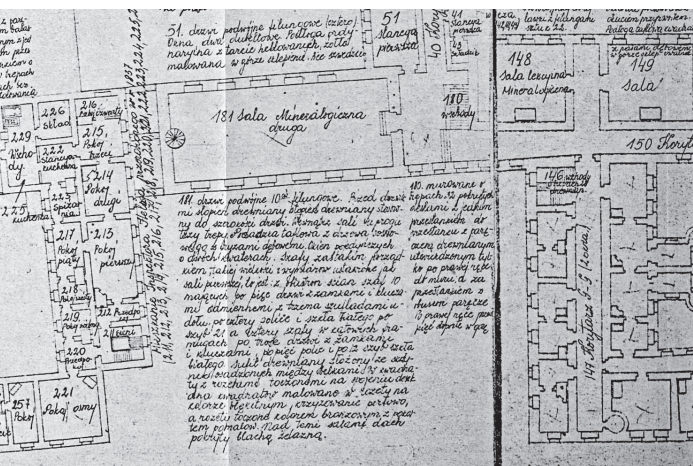
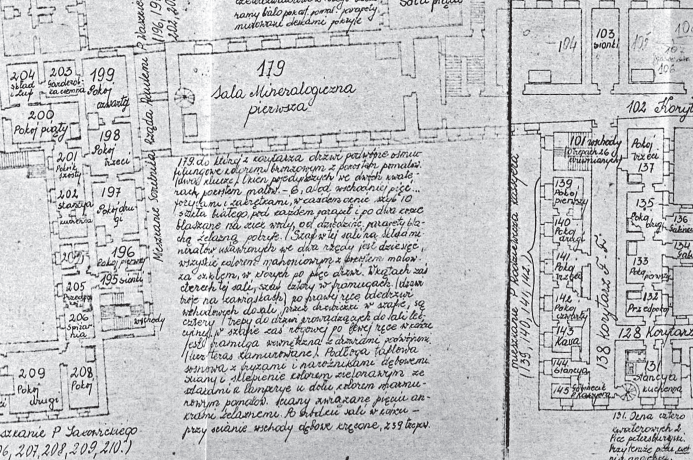
Būtų įdomu sužinoti, ar novicijai dalyvaudavo bendruomeniniame valgyme, ar valgydavo kitur – o gal toje pačioje valgykloje, bet kitu metu. Neatrodo, kad tokia informacija būtų išlikusi.

1773 metais jėzuitų ordinas paleistas popiežiaus įsakymu. Įvykis turėjo įvairių pasekmių, bet mus domina tik tai, kas susiję su Vilniaus universitetu ir jo pastatais: vidinė dėstytojų ir administratorių bendrija išnyko, bendro valgymo buvo atsisakyta. Bet kokios pastangos jį atgaivinti galėjo būti suprantamos kaip bandymas reformuoti vietinę jėzuitų bendruomenę. Taigi valgykla prarado savo praktinę funkciją. Tikriausiai ji buvo uždaryta neapibrėžtam laikui. Atitinkamai uždaryta ir profesorų jėzuitų biblioteka, įsikūrusi virš valgyklos.

Mineralogijos salė

Iš keturių 1820 metų planų (su paaiškinimais lenkų kalba) sužinome, kad antrajame ir trečiajame aukštuose, esančiuose virš senosios valgyklos, nuo šiol įsikuria mineralogijos galerija. Ji užima erdvę, anksčiau skirtą profesorų bibliotekai ir kai kurių dėstytojų apgyvendinimui. Prie šios transformacijos verta stabtelėti. Mat tais pat metais (1820) nugriaunamas pastato korpusas, stovintis palei Universiteto gatvę, ir kiemas atsiveria miestui, o šiaurės–pietų pastato blokas užima Universiteto viešojo fasado padėtį. Valgykla, kaip ir antrasis bei trečiasis aukštai, nefunkcionavo jau beveik penkiasdešimt metų. Kad Universiteto vaizdiny nebūtų siejamas su nebeveikiančiu pastatu, reikėjo jam suteikti naujų funkcijų.

Sumanymas laikyti čia mineralų kolekciją įdomus ne dėl mineralų vertės, bet dėl neišsakytų šios operacijos *prielaidų*. 1820 metais Rusijos imperija buvo palyginti atsilikusi šalis, o Anglijoje sparčiai plėtojosi industrinė revoliucija. O juk ji kilo naudojant požemyje slypinčius anglies ir geležies mineralus. Taigi *mineralogijos mokslas atrodė pagrindinis žinojimas, gebantis suteikti vertę po žeme paslėptiems ištekliams*. Naujasis erdvių įrengimas turėjo skelbti būtent šį turto



45 pav. 1820 metų planas, antrasis aukštas.
Dabartinę Bibliotekos erdvę užima Mineralogijos galerija.
Kultūros paveldo departamento archyvas

46 pav. 1820 metų planas, trečiasis aukštas.
Dabartinę Bibliotekos erdvę užima Mineralogijos galerija.
Kultūros paveldo departamento archyvas

Biblioteka

Iš 1802 metų plano legendos sužinome, kad valgyklos vietoje ką tik įsikūrė nauja biblioteka. *De facto* ji dubliuoja biblioteką, XVIII amžiuje veikusią pietinėje Didžiojo kiemo dalyje, pastate, kuris vėliau buvo žinomas Aulos, arba Kolonų salės, vardu (ji pertvarkyta rektoriaus Hieronimo Stroynowskio iniciatyva po 1810 metų). Nežinome, ar šiodvi bibliotekos drauge aptarnavo visą Universiteto bendruomenę, ar viena jų buvo skirta dėstytojams, o kita – studentams.

Abiejų kyla dėl vieno 1820 metų plano su paaiškinimais lenkų kalba: jei teisingai supratome, ten sakoma, kad buvusios valgyklos salėje vykdavo *vieši Uniwersiteto administracijos Tarybos susirinkimai*. O 1802 metų plane kalbama apie toje pat vietoje esančią naują biblioteką. Abu planai nesutampa galbūt dėl to,

pažadą, o ne rodyti aistringų mėgėjų surinktus akmenukus. Turtai priklauso visai šaliai – ne vien Universitetui.

Žemdirbiai pažįsta žemės paviršių ir jo agronomines galimybes, o geologai tiria požemius, paslėptus turtus. Universiteto paskirtis – vesti turtų link, pereinant nuo to, kas matoma ant žemės, prie to, kas nematoma po žeme. Valdantys šį pažinimą yra potencialūs šalies turtų valdovai. Rusijos imperija, Universitete imdamasi tokios architektūrinės operacijos, išreiškia norą iškelti Lietuvos vertę, o tai skatina galvoti, kad toji buvo neįvertinta ankstesnių valdžių. Ne žodžiais reiškiamas *politis diskursas apglobia* Universiteto pertvarkos diskursą ir yra skiriamas visai tautai.



47 pav. Bibliotekos salė antrajame aukšte.
Manaro Hammado nuotrauka

48 pav. Bibliotekos salė pirmajame aukšte.
Manaro Hammado nuotrauka



kad mus pasiekė dviejų skirtingų projektų brėžiniai, o tikrovėje galėjo būti kitaip. Iš to, ką turime, negalime nieko vienareikšmiškai nuspręsti. Vis dėlto pastebėsime, kad 1820 metų plane *trijose Bibliotekos kiemo pusėse pavaizduotas portikas virš kolonados*, kuris niekada nebuvo pastatytas. Tai skatina daryti išvadą, kad 1820 metais pateiktas *projektas nebuvo iki galo įvykdytas*. Tai, kad dabar senosios valgyklos vietoje yra biblioteka su išlikusiais masyviais paskutinio XIX amžiaus ketvirčio baldais (tuomet čia veikė neuniversitetinė viešoji biblioteka, nes 1832 metais Universitetas, reaguojant į 1831-ųjų sukilimą Vilniuje, uždarytas), leidžia manyti, kad viešų susirinkimų salės projektas liko neįgyvendintas ir kad biblioteka čia įsikūrė 1802 metais.

Tiksliai nežinome, kada uždaryta mineralogijos galerija. Galima manyti, kad Universiteto uždarymas 1832 metais sudavė jai stiprų smūgį. Ir šiandien biblioteka užima galerijos vietą: ji apima patalpas nuo pirmojo iki trečiojo aukšto (su *atskira sale* dėstytojams ir doktorantams). Galbūt tai rodo išaugusius skaitytojų poreikius. Bet tai susiję ir su tuo, kad *nustoja galiojės trečiojo XIX amžiaus dešimtmečio politinis diskursas*: sakymo plotmėje diskurso sakytojas buvo rusų valdžia; pasakymo plotmėje geologija neištesėjo savo pažadų – požemis nepateikė paslėptų turtų.

Mūsų dienomis įspūdingas Bibliotekos fasadas trimis aukštais žvelgia į miestą: Biblioteka įsakmiai patvirtina savo paskirtį *būti žinojimo talpykla, pagrįsti Uni-*

49 pav. Bibliotekos pastatas, matomas iš išorinio kiemo.
Manaro Hammado nuotrauka



versiteto kompetenciją perduoti ir kurti naują žinojimą. Nesiribodamas kasdienine bibliotekos institucijų veikla, Universitetas kreipiasi į visuomenę *nežodiniu diskursu*. Universiteto veiklos kompetenciją patvirtina jo architektūra ir jo funkcija (kaupiti ir perduoti žinojimą).

Prieš žengdami toliau, pažymėsime, kad semantinis šio pastato krūvis iš pradžių atiteko vidinei perspektyvai, nukreiptai į architektūrinio ansamblio vidų. Panaikinus jėzuitų ordiną ir įvykus politinėms pervartoms, šis pastatas *dusyk* resemantizuojamas ir įtvirtinamas išorinio žvilgsnio perspektyvoje.

Rytų–vakarų pastatas: Observatorija

Vilniaus universiteto Observatorija pradedama statyti 1752 arba 1753 metais. Poveikio tam turėjo *dvi aplinkybės*. Pirmoji sietina su žinojimo plotme: į tėvynę grįžta jaunas lietuvis (Tomas Žebrauskas), baigęs matematikos ir astronomijos studijas Vienos ir Prahos universitetuose. Antroji aplinkybė susijusi su *galios* plotme: mecenatė aristokratė (Oginskytė-Puzinienė) suteikia statybai būtiną finansavimą. Savo architektūrinius gebėjimus matematikas astronomas atskleidžia, virš trijų aukštų pastato, jau stovėjusio šiaurinėje mažojo kiemo dalyje, pastatydamas du aukštus ir du bokštus, skirtus Observatorijai.

50 pav. Dekorutas Observatorijos aukštas, statytas 1753 metais.
Manaro Hammado nuotrauka





51 pav. Observatorijos pastatas, matomas iš išorinio, vadinamojo Bibliotekos, kiemo. Manaro Hammado nuotrauka

Įdomu, kad statybą paskatino *vietiniai veiksniai* dar prieš paleidžiant jėzuitų ordiną ir patenkant į Rusijos imperiją. Taigi šio pastato transformacijos prasideda anksčiau nei šiaurės–pietų pastato, kuriame įsikuria biblioteka, rekonstrukcija. Vėliau šios transformacijos vyks vienu metu.

1777 metais (taigi jau jėzuitams išvykus) architektas Marcinas Knackfusas pietinėje observatorijos pastato pusėje priduria *architektūrinį priestatą su meridiano siena centre* ir taip susiaurina mažąjį kiemą¹⁵. Šis smiltainio blokų statinys, orientuotas tiksliai į astronominę šiaurę, buvo numatytas meridianiniam skrituliui (sestantui, kvadrantui ir tranzitiniam skrituliui). Kiti architektūriniai šio priestato elementai, kaip antai apvalūs bokšteliai, palaiko meridianinės sienos stabilumą. Šia proga pastebėsime, kad architektas, nors ir vėluodamas pusantro šimtmečio, pasinaudojo universitetinių pastatų koordinavimu su *keturiomis pasaulio šalimis*.

¹⁵ Išlikusiame 1773 metų Universiteto ansamblio plane Herbariumo kiemas pavaizduotas be bokštelio iškyšulio, įreminančio meridiano sieną. Per šį kiemą buvo galima laisvai pereiti iš gatvės į Didįjį kiemą.

1832 metais uždarius universitetą, Observatorija veikė toliau. Tačiau nebeugdant naujų astronomų, jos veiklą teko susiaurinti. 1876 metų gaisrui nuniokojus bokštą, observatorija nebeatnaujinama. Vis dėlto išorinis pastato papuošimas tebesiūlo visuomenei ir toliau grožėtis matematikoje ir astronomijoje naudojamais instrumentais: net ir nutrūkus moksliniams tyrimams, Observatorija, įsikūrusi greta Bibliotekos, pranešimą apie astronomijos svarbą perduoda anapus Universiteto. Netrukus aptarsime *prasminius šios kaimynystės efektus* ir nurodysime jų pokyčius po 1919 metų, kai Universitetas vėl atidarytas.

Šiaurės–pietų ir rytų–vakarų krypties pastatų jungtis priimamajame kieme

Lankytojas, atvykęs į Universiteto kiemą, išvysta Bibliotekos ir Observatorijos pastatus, išsiskiriančius fasadų dydžiu ir pastatų aukščiu (vienas trijų, kitas – penkių aukštų). Pastatai, iškart patraukiantys žvilgsnį, abu drauge determinuoja Universiteto vaizdinį ir lankytojui perduodamą prasminį efektą. Turint galvoje *transformacijas*, kurias patyrė kiekvienas šių pastatų, galima išskirti *du periodus*, arba laiko tarpsnius, turinčius nevienodą funkcinį ir semantinį krūvį. Klausimas kyla jau nuo 1820 metų, kai kiemas atsivėrė miestui. Ligi tol šis kiemas buvo Universiteto viduje ir nieko nesakė viešumenei.

Tarp 1820 ir 1832 metų prie kiemo glaudžiasi Mineralogijos galerija ir Observatorija, nuo 1919 metų iki mūsų dienų – Biblioteka ir Observatorija. Kiekvienas šių periodų, tarp kurių įsiterpia uždaryto Universiteto tarpsnis, visuomenei perteikia tam tikrą institucijos vaizdinį. Patyrinėkime perduodamų semantinių verčių stabilumą ir kismą.

1820–1832 metai

Mineralogijos galerijos ir Observatorijos gretybė supriešina mokslines geologijos ir astronomijos disciplinas. Pirmoji tyrinėja tai, kas po žeme, antroji domisi kosmosu. Abiem tyrimų sritims bendra tai, kad jų *objektas iš pradžių yra nematomas*: norint jį tyrinėti, reikia instrumentų, metodo, teorijos ir argumentacijos. Abi disciplinos išpažįsta *dinamišką, kūrybinį pažinimą*: XIX amžiaus pradžioje jos sparčiai vystosi ir yra pavyzdiniai mokslo barai. Remdamasis jomis, Vilniaus universitetas viešai skelbia neatsiliekančią naujovių srityje. Ši gretybė išryškina *taikomąją* geologijos ir *teorinę* astronomijos pobūdį: pirmoji žada turtus, o antroji – teorinį *nesuinteresuotumą*. Kalbant apie erdvę, geologija domisi *lokaliais* dalykais, o astronomija siekia *universalijų*, glaudžiai susaistančių erdvę ir laiką.

Vadinasi, Mineralogijos galerijos ir Observatorijos gretybė pristato *Universitetą kaip instituciją, vienijančią priešingybes*: akivaizdu ir paslėpta (arba matoma *vs* nematoma), erdvė ir laikas, lokalu ir universalu, taikomasis mokslas ir teorija, išskaičiavimas ir nesuinteresuotumas. Visa tai drauge pateikia gana gražų vaizdą.

1919–2013 metai

Bibliotekos ir Observatorijos gretybė jau nebesuveda dviejų aktyviai veikiančių mokslinių sričių. Observatorija nebefunkcionuoja ir tampa užkonservuoto žinojimo muziejumi. Ji net prijungiama prie bibliotekos, tampa sudėtine jos dalimi. Dingsta nuorodos į kosmosą ir universalumą. Observatorija pasirodo kaip *lokalus buvusios šlovės liudijimas*: vienas toks čia darė tai ir šitai. Atitinkamai Biblioteka, įsikūrusi vietoj Mineralogijos galerijos, tampa *abstrakčia bendrojo ir universalaus žinojimo vieta*. Paslėptasis žinojimas nėra statiškas: juo grindžiama dabartinė žinojimo sklaida ir Universiteto skatinama būsimoji intelektualinė kūryba.

Trumpai tariant, Bibliotekos ir Observatorijos gretybė ir toliau *vienija priešybes* lokalu *vs* universalu, statiška *vs* dinamiška, bet jos *kitaip įsikūnija erdvėje, o pirmenybė vienareikšmiškai tenka Bibliotekai*. Visuomenei tai – *Universiteto centras*. Šitaip prieiname tą pačią išvadą kaip ir ankstesnėje analizėje. Rezultatų, pasiektų skirtingais metodais, sutapimą galima laikyti *tiesosakosėjimu*, įteisinančiu abi analizes.

Verta atkreipti dėmesį, kad priimamajame kieme nerasime užuominos apie kitus Universitete dėstomus dalykus (teisę, vadybą, matematiką, mediciną, fiziką...). Dabartiniu pastatų išdėstymu Universitetas tiesiog geriausiai ir minimaliomis sąnaudomis pasinaudojo esamomis galimybėmis, kurios dera su jo siunčiamu pranešimu.

3.4.3 Pusiau viešosios erdvės, nukreiptos į universitetinę bendriją

Nepriklausomai nuo priimamojo kiemo, atgręžto į lankytojus iš išorės, vidinėse patalpose Vilniaus universitetas naudoja tam tikromis nežodinės komunikacijos priemonėmis, *skirtomis savo paties bendruomenei*. Šios priemonės nesusijusios su darbo vietomis, kur perduodamas ir kuriamas žinojimas, – jos daugiausia įtraukia *vidines apykaitos erdves*. Visos tokios vietos yra *nutolusios nuo įėjimo į Universitetą*, o tai reiškia, kad čia kreipiamasi ne į išorinį adresatą, o į saviškius. Šioje *refleksyviojoje komunikacijoje* Universiteto administracija pasirodo kaip subjektas sakytojas, o studentų ir dėstytojų bendruomenė – kaip subjektas sakymo adresatas. Tokie nežodinės komunikacijos veiksmai yra *vienakrypčiai ir nenumato atsakymo*. Jie savotiškai pakartoja priimamojo kiemo įrangą, į išorę perduodančią tapatybės vaizdinį, ir šitaip determinuoja *vidaus vs išorės (privatumo vs viešumo)*

padalijimą Universiteto erdvės viduje: administracija (bei Rektoratas) yra vidaus viduje kaip centrinis socialinės erdvės branduolys.

Šiai komunikacijos formai pasirinkta plastinių menų išraiška: Universitetas išreiškia save freskomis ir mozaika. Tai krinta į akis ir kelia klausimą apie galutinį šių veiksmų tikslą: ar šia komunikacijos forma perteikiamas konkretus turinys, ar tai tėra vien estetinio vertinimo objektai, teturintys vieną tikslą – menas menui? Neneigiant plastinės šių darbų vertės, čia maga atpažinti kito tipo pranešimą, kurį bandysime paaiškinti.

Sakymo rėmai

Naujosios sienų freskos buvo sukurtos dengtose erdvėse – tuo jos skiriasi nuo senųjų freskų, puošiančių Vilniaus universiteto kiemus po atviru dangumi. Didžiajame kieme keletas memorialinių freskų vaizduoja mecenatus ir Universitetui svarbias asmenybes. Šios išorinės freskos turi tiesioginę sakymo vertę, kurią galime išvelgti, net jei iš karto pavaizduotųjų personažų neatpažįstame¹⁶. Esama akivaizdaus ryšio tarp personažų laikysenos, jų prestižo ir Didžiojo kiemo prestižo: įrašytas į politinę izotopiją, šių personažų diskursas kreipiasi ir į išorinius lankytojus, ir – gal net daugiau – į saviškius. Tačiau mus dominančios freskos taip nesielgia. Kai buvo įrengtos dengtose patalpose, jos



52 pav. Didysis kiemas.
Freska virš perėjimo į Observatorijos kiemą.
Manaro Hammado nuotrauka

¹⁶ Čia nėra aprašų ar kitokių nuorodų, kurias randame muziejuose po meno kūrinium ar netoliese.

atribotos nuo ankstesniųjų freskų. Tai skatina atidžiau aptarti sakinį freskų diskurso turinį.

Naujosios freskos nutapytos ant sienų tam tikrose judėjimą skirstančiose vietose: tai apvalaini vestibuliai, o ne tiesūs koridoriai. Lankytojai tokios išsiplėtusios erdvės ir jose esantys meno kūriniai daro prabangos išpūdį. Tai ne pagyruoniška prabanga, kuri didžiulėsi brangiomis medžiagomis, o polinkis nevaržomai išnaudoti erdvę¹⁷. Kita pastaba: kūriniai ir jiems parinktos vietos yra antrajame aukšte, kuris tebėra labiausiai vertinamas Universiteto aukštas.

Vis dėlto pastebėjime, kad šie vestibuliai priklauso pagalbinėms erdvėms, per kurias patenkama į auditorijas: tai aptarnaujančios, o ne aptarnaujamos erdvės. Tatai sumenkina jų vietą Universiteto erdvių prestižo skalėje. Tačiau apykaitos erdvės neseniai įgijo naują vertę, kai buvo sutvarkytos, atnaujinus tapybą ir netikėtai įrengus sofas bei krėslus kai kuriuose susitikimams tinkamose vietose. Kai kurios laiptų aikštelės bibliotekos pastatuose šiuo atžvilgiu puikios. Tai rodo, kad universiteto administracija rūpinasi vidinės apykaitos erdvėmis – kad susitikimų ir susirinkimų vietose būtų malonu būti. Tokia politika galbūt sietina su tuo, kad vidinės apykaitos erdvės yra dažnai lankomos, kai dėl šalčio nebesinori vaikščioti lauke.

Galima pridurti, kad apykaitos erdvės yra būtino perėjimo vietos ir kad vestibuliai yra dažno laukimo vietos prieš arba po paskaitų. Tai reiškia, kad čia vaikstantys asmenys yra priversti apžiūrėti tai, kas yra ant sienų, nors šiaip gal to ir nenorėtų. Šiame primygtiniame sakyme esama kažko, kas primena propagandos prievartą.

Neturėjome pakankamai laiko tam, kad surinktume duomenis, reikalingus visų vestibulių, išpuoštų freskomis ir mozaikomis, analizei (tokių priskaičiavome penketą). Kad tyrimas pernelyg neišsiplėstų, apsiribosime dviem matomiausiais vestibuliais, t. y. tais, kurie yra arčiausiai kiemų, struktūruojančių pastatų ansamblį.

Baltiškųjų freskų vestibulis

Įkurtas antrajame rytinio pastato aukšte Sarbievijaus kiemo gale, šis vestibulis iš šio kiemo nėra matomas. Į jį patenkama per ne taip seniai įrengtus laiptus, kurių brėžinys rodo kelis kartus pakeistą kryptį. Dėl to lankytojas nebejaučia erdvinio ryšio tarp aptariamojo vestibulio ir kiemo, per kurį įeinama; santykis su išorine erdve yra suskliaudžiamas – ši patalpa atskirta nuo bet kokio išorinio konteksto; semiotinė prasme tai reiškia erdvinį atjungimą. Ketverios durys (ne-

¹⁷ Tai, matyt, sietina su tuo, kad senojoje Vilniaus universiteto vietoje liko nedaug fakultetų – kiti fakultetai persikėlė į naujus pastatus miesto pakraštyje.



53 pav. Baltiškųjų freskų vestibulius. Skliautai ir sienų freskos.
Manaro Hammado nuotrauka

skaičiuojant išorinių) ateinančiuosius paskirsto spinduliniu principu: ši erdvė, nebeturinti regimojo ryšio su išore, tampa *savarankiška nuoroda į kitas vietas*.

Silpnai apšviestą trijų langų su pusskaidriais stiklais (vitražai su švino juostelėmis) vestibulį gaubia buriniai skliautai su keliais vidurinės atramos elementais. Sienas maždaug iki 1,60 m aukščio dengia tamsi ažuolinė plokštė. Ant sienų virš plokštės ir ant skliautų – spalvotos freskos. Ant grindų, bronzinėje plokštėje,

54 pav. Baltiškųjų freskų vestibulius. Išnykusių baltų kalbų bareljefas.
Manaro Hammado nuotrauka





55 pav. Baltiškųjų freskų vestibulis. Freska virš Lietuvių kalbos katedros durų.
Manaro Hammado nuotrauka

padėtoje ant žemo granitinio postamento, išraižytas bareljefas, primenantis viduramžių sarkofagus. Ilgas maždaug šešiasdešimties eilučių įrašas eina skersai plokštę ir vieną iš gulinčių personažų (moterį).

Greta šių plastinių elementų nėra jokios žodinės informacijos: nenurodytas nei kūrinio autorius, nei siužetas, nei pavadinimas, nei sukūrimo data, nei lėšų davėjas. Palyginus su šiuolaikinėmis meno kūrinių identifikavimo normomis, tokia sakymo tylą atrodo keistoka. Kita vertus, freskų paviršiuje įterpti trys įrašai ta pačia kaip freskos spalva, priderinti prie piešinių formų. Du įrašai virš durų nurodo administracinius Universiteto padalinius: BALTŲ FILOLOGIJOS KATEDRA, LIETUVIŲ KALBOS KATEDRA. Trečiasis įrašas virš durų įvardija KAZIMIERO BŪGOS AUDITORIJĄ.

Bronzinio bareljefo įrašai neofitui neįskaitomi. Be žinovo komentaro nesusprasi, kad įrašas skirtas išnykusių baltų kalbų atminimui; tomis kalbomis nebe-
kalbama, nėra jomis parašytų tekstų, jas primena tik išlikę įvardijimai. Dėl to kai kurie lankytojai šį paminklą suvokia kaip antkapį baltų tautoms, išnykusioms įsiveržus pietvakariinių europiečių kultūroms.



56 pav. Baltiškųjų freskų vestibulis. Freska virš Baltų filologijos katedros durų.
Manaro Hammadu nuotrauka

Priekinėje vestibulio dalyje freskos išskaidytos į atskirus pano, atsižvelgiant į paviršiaus elementų priklausomybę nuo architektūros ir jos struktūrinių linijų: skliautai, dvilapės arkos, timpanai, sieniniai pano. Burinių skliautų fonas nuta-pytas tamsiai mėlyna spalva, dvilypių arkų – baltas. Mėlynųjų pano pakraštyje figūros, panašiai kaip barokinėse lubų freskose, kuria rėmo peržengimo iliuziją. Didieji sienų paviršiai suskaidomi į nevienodo dydžio pano, kuriuos skiria bal-tas įrėminimas. Naudojamų spalvų gama nėra plati: vyrauja oranžinė, geltona, balta ir juoda. Pano vaizduojamose naratyvinėse scenose veikia žmogiški per-sonažai – vyrai ir moterys, visada nuogi, lydimi kokių nors gyvūnų, medžių ar judrių elementų. Personażai ir scenos atrodo padrikai pasklidę: naratyvo turinys lieka nesuprantamas.

Vestibulio gilumoje baltame lopšinio skliauto fone nupieštas didžiulis medis, kurio viršūnė per timpaną, užbaigiantį koridorių, veda į auditoriją. Kai kas čia mato gyvenimo medį, tačiau žvaigždės, išpieštos ant kamieno, siūlo kitokią skai-tymą: čia galima atpažinti Paukščių taką, kuris kai kuriuose baltų mituose laiko-mas Pasaulio medžiu. Likusioje skliauto dalyje elipsiniuose ir aštuonkampiuose rėmuose pateikiamos naratyvinės scenelės, kurių turinį suprasti nelengva.



57 pav. Baltiškujų freskų vestibulius. Bitininko freska.
Manaro Hammado nuotrauka

Reikėtų žodinio komentaro, nutapytas scenas susiejančio su Greimo studija *Apie dievus ir žmones*, parašyta lietuviškai (1979), o vėliau išversta į prancūzų kalbą (1985). Čia jis stengiasi rekonstruoti išlikusių lietuvių mitologijos nuotrupų sąryšį ir atkurti jų prasmę. Tarkime, freskose galima atpažinti žmogaus, kurio veidą dengia tinklelis, siluetą; jis neša du ant dešinės rankos užmautus medinius rėmelius – tai *bitininkas*, einantis prie avilių¹⁸. Iš šios perspektyvos galima žvelgti ir į bareljefą su išnykusių baltų kalbų žodžiais. Būdami tarp Baltų filologijos ir Lietuvių kalbos katedrų, plastiniai šio vestibulio kūriniai pagerbia dabartinių lietuvių protėvių – senųjų baltų tautų – atmintį. Kadangi protėvių galerijos nėra, ši erdvė pateikia vizualią fragmentiškos ir menkai tesuprastos mitologijos versiją. Nežodine kalba šis kūrinys, kaip ir semiotikas, tiriantis senosios vietinės kultūros diskursus, reiškia pagarbą tautos atminčiai.

Nutapytų scenų fragmentiškumas atliepia išlikusių pasakojimų fragmentiškumą, jas aiškinant kylantys sunkumai yra panašūs į literatūrinių fragmentų aiškinimo sunkumus. Tai, kad nėra jokio rašytinio paaiškinimo, galbūt reiškia

18 Pasak Greimo, išsilavinę lietuviai laišką pradeda kreipiniu „Mielas bičiuli“ (žodinis paliudijimas).

nepasitikėjimą galimais paaiškinimais. Kūrinių išdėstymas erdvėje, kurį bandėme glaustai aprašyti, yra lygiavertis sakymo aktui – tai raginimas pratęsti tyrimą ir tos pačios medžiagos apmąstymą.

Užbaigdami šį skirsnį, priminsime tai, apie ką aptartoje vietoje nieko nepasakyta: šių freskų autorius yra dailininkas Petras Repšys (g. 1940 m.). Freskos buvo nutapytos tarp 1974 ir 1984 metų. Jose laisvai vaizduojami keturi metų laikai – kiekvienam skiriama po sieną. Turint galvoje nutapytas scenas, neatrodo, kad pagrindinis vaidmuo čia tektų metų laikams, net jei pagal juos grupuojamos scenos. Vizualusis diskursas aiškiai pranoksta žodinio pavadinimo turinį.

Graikiškųjų freskų vestibulis

Įrengtas antrajame Daukanto kiemo rytinio pastato aukšte, šis vestibulis, esant geram apšvietimui, matomas iš kiemo. Į jį patenkama kylant laiptais tiesiai nuo įėjimo. Dėl to lankytojas aiškiai jaučia šios erdvės ryšį su kiemo, per kurį atėjo, erdve: nėra jokių orientacijos sutrikimų, kaip baltų vestibulyje.

Vestibulis panašus į stačiakampę laiptų aikštelę, jį apšviečia du dideli langai skaidriais stiklais. Iš jo išeina trys koridoriai, pirmasis – priešais laiptus, antrasis – į kairę, trečiasis – už laiptų aikštelės, greta fasado. Nutapytos sienos suskaidytos į reguliariai išdėstytus didelius pano, virš kurių iškyla frizas, o iš apačios juos paryškina juosta; šiuodu linijinius elementus puošia virtinė kvadratų, virstančių schematiškais kesonais. Įrėminimą pabrėžia ilgi vertikalūs strypai – pakaitomis juodi ir balti, nubrėžti raudonos granato spalvos fone tarp didelių stačiakampių.

Kiekvieno raudono stačiakampio viduryje matyti didelė balta moters figūra; jos antikinių rūbų klostės žymi judesį. Kai kurios figūros laiko muzikos instrumentus, kitos – kaukes arba prirašytus lapus. Iš graikiškų raidžių, balta spalva įbrėžtų raudoname fone, susidaro kreivės, panašios į tas, kuriomis padabintos Atikos vazos. Greta kiekvienos mūzos atvaizdo įrašomas jos vardas.

Kad atpažintum vestibulį puošiančio deko turinį, pakanka šio tokio klasikinio išsilavinimo. Nors Universiteto valdžia nepateikia jokių žodinių nuorodų, nesunku atpažinti devynetą mūzų. Vis dėlto kaip atspėti, kad freskas 1969 metais nutapė dailininkas Rimtautas Gibavičius (1935–1993)? Informacijos reikia ieškoti kitur.

Mūzos pavaizduotos profiliu: didžiaakės, ryškiais antakiais, graikams būdingomis nosimis. Veidai nėra individualizuoti – veikiau tai idealus tipas, pateiktas klasikine maniera. Vis dėlto freskose, kitaip nei Atikos keramikoje, nerasime nei raudonų figūrų juodame fone, nei juodų figūrų raudoname fone. Iš antikinės tradicijos jos perima ribotą trijų spalvų gamą, bet figūrose raudona spalva laisvai keičiama balta. Kodėl taip daroma, nepaaiškinta.



58 pav. Graikiškųjų freskų vestibulius. Mūzų freskos.
Manaro Hammado nuotrauka

Kadangi stačiakampiuose tėra po vieną figūrą, freskos nepateikia žinomų naratyvinių scenų. Tačiau dinamiška mūzų laikysena rodo jų aktyvumą: vaizduojamo gesto nejudrumas laikinas, o judesys numanomas. Taigi kiekviena figūra turi savo veiklos programą, net jei nepavaizduota numanomų sąveikos partnerių.

Lankytojas gali teisėtai paklausti, kodėl mūzos įkurdintos būtent čia, tarp užrašo DOMUS PHILOLOGIAE virš laukųjų durų ir Vokiečių filologijos katedros. Šių erdvių sugretinimas laikytinas sakymo aktu; sakymo adresatas netiesiogiai kviečiamas ieškoti, kas bendra tarp klasikinės Graikijos ir vokiečių filologijos studijų. Atsakymas gali būti dvejopas. Viena vertus, anglų, prancūzų ir rusų filologijos studijos vyksta tame pat pastate kaip vokiečių ir klasikinės filologijos studijos. Kita vertus, italų Renesansas XV amžiuje ieškojo universaliųjų žmonijos vertybių literatūriniuose ir plastiniuose antikinės Graikijos kūriniuose. Graikų antika buvo ideologiškai iškelta kaip amžinųjų ir visuotinių žmonijos vertybių įsikūnijimas. Renesanso žmonės siekė šias vertybes skleisti, atsiribodami nuo tuo metu vyrausių vertybių, tapatinamų su gotika. Į gotikinę architektūrą buvo žiūrima kaip į vietinę, o graikų kultūros universalumas įtvirtintas erdvėje (visur), laike (visada) ir visuomenėje (visiems). Renesansas šiuo atžvilgiu buvo nusiteikęs kovingai: ginčydamasis jis siekė įveikti viduramžius. Vilniaus universiteto įkūrimas reiškė, kad po pusantro šimtmečio čia atsirito polemikinė Renesanso, kurio universaliosios vertybės privalėjo pakeisti vietines, banga. XIX

amžiuje universaliąją klasikinę kultūrą Lietuvoje skleidė vokiečių intelektualai. Tai leidžia paaiškinti aptartojo freskų ansamblio atsiradimą būtent šioje vietoje.

Dviejų ištapytų vestibulių supriešinimas

Dviejų vestibulių palyginimas išryškina giliąsias vertes, grindžiančias jų priešpriešą: baltų vestibulis teigia vietinės kultūros partikuliarumą, graikų vestibulis – klasikinės kultūros universalumą. Abiem vestibuliams būdinga nežodinė išraiška ir tai, kad nėra freskas lydinčių žodinių tekstų. Nors abu išsidėstę antrajame aukšte arti kiemo, vienas jų savo erdvinį ryšį su kiemu atskleidžia, o kitas – jį užtemdo. Vienu atveju erdvinis atjungimas išreiškia aiškų klasikinės graikų kultūros įsitvirtinimą laiko tėkmėje, kitu – laikinį vietinės baltų kultūros neapibrėžtumą. Graikų vestibulio erdvę formuoja paprastas stačiakampis ir plokščios lubos, o baltų vestibulį – skliautiniai tūriai su vidurinėmis atramomis. Gausioms baltų naratyvinėms scenoms priešpriešą sudaro itin paprastas mūzų pateikimas: jos sustingusios įkvepiančiomis pradedamo veiksmo pozomis anapus bet kokio naratyvinio laiko.

Trumpai tariant, ir topologinis išdėstymas, ir tūrių morfologija, ir paviršių padalijimas nežodine kalba perteikia lokalių baltų verčių ir universalių graikų verčių priešpriešą. Konkreti *čia* erdvė siejama su gana neapibrėžtomis vertėmis, o nekonkretus *kitur* – su aiškiai apibrėžtomis vertėmis. Tokia paradoksali situacija aiškintina ilgalaikė polemika, siekiant susilpninti vietinės, su pagonybe siejamos kultūros kontūrus ir priešinant ją atneštinei krikščioniškajai kultūrai – baltų tautos paskutinės Europoje priėmė į universalumą pretenduojančią religiją.

XX amžiaus pabaigoje priglaudęs šiuos tapybinius ansamblius, Vilniaus universitetas neragina vėl įžiebtį seną ideologinę kovą, kurios rezultatų nebepakeisi. Jis tegali vizualiai pristatyti du kultūros, kurią siekia plėtoti šalyje, šaltinius: viena vertus, tai vietinis šaltinis, šių vietų tapatybės pagrindas, kita vertus – universalus šaltinis, taip pat pagrindžiantis tapatybę besiplečiančiame pasaulyje. Šių tapybinių erdvių sanglauda tolygi taikaus, sutartinio, o ne poleminio sambūvio įtvirtinimui. Įkurtasis Vilniaus universitetas buvo universalizuojanti institucija, savo prozelitine veikla siekusi sumažinti lietuvių partikuliarizmą; šiandien jis siekia sutaikyti dvejopas vertybes, priglobdamas abu šalies paveldo komponentus. Bent jau toks vaizdas susidaro iš šios analizės. Nežodiniu pranešimu kreipiamasi į vidinę universiteto bendruomenę: į tuos, kurie apmąsto savo kultūrinį paveldą ir ugdo naująją šalies kultūrą.

Priminsime, kad lokalių ir universalių vertybių priešpriešą aptikome jau analizuodami Universiteto pastatų statybos pėdsakus XVI amžiaus pabaigoje. Taigi mūsų aptariama izotopija institucijoje išlieka ilgai ir yra išreiškiama įvairiai.

3.5 NEŽMOGIŠKI UNIVERSITETINĖS ERDVĖS ATLIKĖJAI

Įvesdami semiotinei erdvės analizei reikalingas sąvokas¹⁹, supratome, kad būtina aptarti tris pagrindinius komponentus: *erdvę* kaip artikuliuotą plytį, kuriame galima judėti, žmones, kurių veiksmas ir interpretacija kuria prasmę, *objektus*, kuriais žmonės manipuliuoja erdvėje. 3.3 ir 3.4 skirsniuose atkreipėme dėmesį į *Universiteto erdvę* ir į *Universitetinę bendriją*. Belieka atidžiau aptarti trečiąją ir reikšminius procesus įtrauktą atlikėjų kategoriją. Šiame tyrime neketiname nei sudaryti jų inventoriaus, nei atlikti išsamios analizės. Atrinksime tai, kas mums atrodo reikalinga pradiniam žingsniams. Pradėsime nuo aplinkos atlikėjų, kuriuos jau esame atpažinę reikšminėse sekvencijose²⁰, vėliau pereisime prie semiotinės stogų ir fasadų formų sąveikos.

Šitaip dar kartą pademonstruosime (kaip darėme tyrinėdami elektromagnetizmą²¹, stiklą²² ir Le Corbusier fasado La Tourette vienuolyne pano²³) tai, kad ir materialius objektus žmonės investuoja modalines vertes, reguliuojančias žmogiškų atlikėjų ir / arba nežmogiškų atlikėjų apykaitą. Išeina, kad architektūra ir pagaminti objektai yra priemonės, žmonių įgaliosios paveikti žmones ir daiktus. Šiose analizėse turinio plotmė laiduoja semiotinės prieigos nuoseklumą²⁴. Kadangi kai kurie samprotavimai gana nauji, mums čia prireiks metodologinio ir epistemologinio diskurso, įtraukiančio Vilniaus universiteto analizėje panaudotus elementus.

3.5.1 Architektūros presuponuojami nematerialūs atlikėjai

Architektas, vietas tiriantis iš technologinės perspektyvos, Vilniaus universiteto pastatų medžiagoje ir formoje atpažįsta daug elementų, kurie yra savotiškas atsakas į problemas, keliamas atlikėjų, kurių materialumas nėra itin akivaizdus, – kalbėsime apie šaltį, ugnį ir laiką. Šiuos atlikėjus aptarsime tiek, kiek jie daro

19 Groupe 107, *Sémiotique de l'Espace* (1973), Paris: DGRST, 1973; Manar Hammad et al., „L'espace du séminaire“, *Communications* 27, Paris: Seuil, 1977, p. 28–54; Manar Hammad, „Espaces didactiques: analyse et conception“, *Le Bulletin* 7, Paris: GRSL-EHESS, 1979, p. 30–32; Idem, „L'espace comme sémiotique synchrétique“.

20 Idem, „Le bonhomme d'Ampère“, Idem, *La Privatisation de l'Espace*; Idem, „La promesse du verre“, *Traverses* 46, Paris: CCI, 1989, p. 68–79.

21 Idem, „Le bonhomme d'Ampère“.

22 Idem, „La promesse du verre“.

23 Idem, *La Privatisation de l'Espace*.

24 Idem, „Primaute heuristique du Contenu“, in: *Exigences et perspectives de la sémiotique, Recueil d'hommages pour A. J. Greimas*, Amsterdam: John Benjamins, 1985, p. 229–240.

įtaką architektūrinei formai, ir parodysime, kad jų sąveika su architektūra priklauso nuo prasmės.

Šaltis

Šaltis nėra nei daiktas, nei medžiaga. Šis terminas priskirtinas terminei izotopijai. Šilumą fizikai apibrėžia kaip vieną energijos formų, galinčių susikaupti materijoje arba joje cirkuliuoti didesniu ar mažesniu pamatuojamu greičiu. Tai leidžia terminu atžvilgiu skirti izoliacines ir pralaidžias medžiagas. Vartojant techninę konstruktorių kalbą, šaltis yra ne kas kita kaip šilumos priešybė. Klimatologų akimis, atšalimas kartais priklauso nuo sumažėjusio saulės išspinduliavimo, kurį sukelia žemės sukimasis savo orbita (nuotolio tarp žemės ir saulės padidėjimas, sukimosi ašies palinkimas judėjimo elipsės atžvilgiu), o dėl to žemė gauna mažiau šilumos. Kitais atvejais – nors tai nėra alternatyva – šaltį sukelia oro masių judėjimas ir kritusi jų temperatūra.

Nesirengiame čia dėstyti nei termodinamikos, nei klimatologijos. Kad paaiškintume semiotikos sąryšį su šalčiu, pasitenkinsime aptardami keletą architektūrinių veiksnių.

Sienų storis

Vilniaus universiteto sienų storis dažniausiai yra vienas metras, bet neretai ir daugiau nei 1,50 m. Tai nuo šalčio sauganti užtvara: mūro masė ir storis vadinę erdvę izoluoja nuo išorinio šalčio. Kitaip tariant, mūro funkcija – neleisti įsiskverbti šalčiui (arba – iš esmės tai tas pats – neleisti šilumai išsiveržti priešinga kryptimi). Taigi siena atlikėjo šalčio atžvilgiu įgyja modalinę krūvį *negalėti daryti*. Tai nėra virtualizuojantis draudimas (*privalėti nedaryti*) – tai neigiama aktualizacija.

Kadangi inertiški daiktai patys nieko nenori, konstruktoriaus norėjimas pasireiškia tuo, kad jis įrengia storą sieną, kurios prastas terminis pralaidumas (negalėjimas praleisti = negalėjimas daryti) „privalo“ užtikrinti norimą izoliaciją. Žmonės yra dvigubai įtraukti į šalčio ir sienų sąveiką: viena vertus, būtent žmogus junta šaltį ir šilumą ir nusprendžia, ko reikia, kad jaustųsi patogiai; kita vertus, žmogus taip pat padidina sienų storį, kad pagerintų izoliaciją. Tačiau kai kurie analitikai, manydami, kad žmogus visada dalyvauja šioje sąveikoje, nebenori apie tai kalbėti, o kartais net sako, kad sienos storėja atsiliepdamos į šaltį, taip *sienoms ir šalčiui suteikdami priešingas antropomorfinės aktantines pozicijas*, pašalindami numanomą žmonių įtrauktumą ir kurdami iš pažiūros objektyvų diskursą.

Aptarkime šios sąveikos sąlygas. Nepaisant sienų storio, šaltis vis dėlto praskverbia – tiktai lėtai. Naudojamos medžiaginės priemonės ne sustabdo skverbimąsi, bet jį sulėtina: tai viena galimų sąlyginio perėjimo formų²⁵. Konstruktorius ne įgalioja mūrą užtvirti perėjimą šalčiui (kaip užvertos durys sustabdo žmonių perėjimą), bet skatina jį sulėtinti. Veikdamas sienų formą ir jų storį, jis apsaugo vartotojus nuo šalčio agresijos. Kalbant semiotiniais terminais, mūro siena yra įgaliotas subjektas, negebantis justti ir pažinti, negebantis norėti; juo manipuliuojama, kad jis tam tikru būdu pasipriešintų antisubjektui šalčiui, taip pat negebančiam justti, pažinti ir norėti. Konstruktorius užima lėmėjo padėtį (statinio Meistrą įgalioja pastato Meistras), o vartotojas – adresato poziciją.

Portikai su arkadomis

Kai statytojas (XVII amžius) priešais Vilniaus universiteto sienas įrengia portikus su arkadomis, tarp šių sienų ir šaltų vėjų jis įterpia įtaisą, stabdantį vėjų greitį, silpninantį kinetinę jų energiją ir sąlytį su šiomis sienomis. Taip sukuriamą pirminę sienos, turinčios izoliuoti vidinę erdvę, izoliacija. Taigi *izoliacija sudvigubinama* įtaisius tarpinį erdvinį užkaištį. Tai pagerina vidaus situaciją: šiluma išsaugoma geriau. Pagrindinis semiotinis mechanizmas yra toks pat kaip anksčiau aptartasis – tik dvigubas.

Po arkadomis esančios atviros angos praleidžia šviesą, o jas laikantys stulpai priešinasi oro srautui. Taigi jos įgyja modalinį „galėjimo daryti“ krūvį antrojo nematerialaus atlikėjo – šviesos – atžvilgiu. Tad portikas su arkadomis yra *sinkretinis atlikėjas, turintis du skirtingus modalinius krūvius* dviejų skirtingų gamtiškų atlikėjų – šalčio ir šviesos – atžvilgiu.

Arkadų angų susiaurėjimas

XVIII amžiuje arkadų angos sumažinamos, pastačius sienas su jose iškirstais langais. Toks sprendimas gerina terminę izoliaciją, bet trukdo patekti šviesai. Tai liudija, kad taip pasirinko vartotojai: jie labiau bijojo šalčio ir galėjo sušvelninti natūralaus apšvietimo nuostolius, viduje naudodami dirbtinį apšvietimą.

Istiklinti langai po arkadomis

Vėliau, galbūt XIX amžiuje, susiaurintos arkadų angos, tapusios langais, istiklinamos. Stiklas veikia kaip *atrankinis filtras, turintis du priešingus modalumus dviejų skirtingų atlikėjų* atžvilgiu: jis praleidžia šviesą (galėjimas daryti), trukdydamas praskisverbti šaltam orui (negalėjimas daryti). Dar sykį susiduriame su įgaliotu

25 Idem, *La Privatisation de l'Espace*.

subjektu, kuris laikytinas sinkretiniu atlikėju, jungiančiu du aktantinius vaidmenis, kad pageidaujamo atlikėjo (šviesos) atžvilgiu elgtųsi kaip dera palankiai, o nepageidaujamo antisubjekto (šalčio) atžvilgiu – priešingai.

Šitaip portikai su arkadomis ilgainiui virto pusiau koridoriais, izoliuotais nuo išorės, užtikrinančiais – kaip erdviniai užkaiščiai – geresnę darbo patalpų izoliaciją. Visa tai daroma dėl universitetinės bendrijos, kuri galiausiai sinkretiškai susieja manipuliuojančio lėmėjo ir naudą gaunančio adresato vaidmenis. Bet aptartąjį reiškinių taip pat įmanoma aprašyti kaip diachroninį procesą, įsiterpiančią tarp to, kas buvo, ir to, kas bus, kur dinamiška transformacija reiškiasi kaip šalčio ir architektūros priešprieša. Tęstinio proceso eigoje *architektūrinės formos kinta, kad sėkmingiau kovotų su šalčiu*. Šis procesas tebesitęsia – ateityje galima tikėtis naujų poslinkių.

Ugnis

Ugnis juo labiau nėra materialus atlikėjas. Nepaisant šio žodžio parankumo ir to, kad jis nuo seno paliudytas visose kalbose, juo reiškiamą sąvoką sunku apibrėžti. Moksliniais terminais paprasčiau būtų kalbėti apie *degimą* negu apie ugnį: degimas yra cheminis procesas, kuris suderina degalus ir degimui būtiną medžiagą, modifikuodamas jų abiejų struktūrą, o to pasekmė – trečiojo kūno (arba kelių kūnų) pagaminimas. Sakoma, kad transformacija suardo degalus. Lygiai tą patį galėtume pasakyti ir apie degimui būtiną medžiagą – bet šis diskursas pateikiamas iš perspektyvos, privilegijuojančios vieną iš produktų, neįvertinant antrojo, kadangi toji medžiaga dažniausiai būna dujinė, kuri yra visur, nematoma ir nemokama. Kalbant semiotiniais terminais, degioji dalis turi tam tikrą kompetenciją – *galėjimą* degti. Nedegantys produktai turi priešingą kompetenciją – *negalėjimą* degti. Tarp jų abiejų esama visos gamos produktų, kurie dega daugiau ar mažiau gerai arba blogai.

Reta kuri degimo reakcija vyksta savaime. Dažniausiai užkūrimas reikalauja²⁶ *pradinio šilumos įnašo*; šis įnašas suteikia kitą modalumą – *galėjimą sukelti reakciją*. Semiotikos požiūriu jis ankstesnis už galėjimo (degti) modalumą, o tai leidžia jį palyginti su virtualizuojančiu modalumu. Vis dėlto nuo pastarojo jis skiriasi tuo, kad neturi panašumo nei su norėjimu, nei su privalėjimu, atpažįstamu medžiagoje. Jis atsiduria tarpustotėje tarp virtualizuojančio ir aktualizuojančio modalumų. Kadangi įmanomą reakciją jis *padaro galimą*, galėtume kalbėti apie kartotinę aktualizuojantį modalumą (galėjimas galėti). Nepriklausomai nuo šių semiotinių

26 Tai privalėjimo modalumas. Privalėjimas nesuteiktas patiems degalams: jis yra atiduotas šilumos šaltiniams, žmonėms, kurie jais manipuliuoja, arba gamtos reiškiniams, gebantiems produkuoti šilumą.

aspektų, klausimas apie pradinį šilumos įnašą yra lemiamas, siekiant kvalifikuoti degiąsias medžiagas. Kai kurios degimo reakcijos skleidžia šilumą, ir tai palaiko proceso tęstinumą. Jos susijusios su greit užsiliepsnojančiomis medžiagomis, kurios palankios gaisro sklidimui. Kitos reakcijos suvartoja šilumą, todėl jos savaime baigiasi, kai išsenka šilumos šaltinis. Jos būdingos nedegiams produktams, galintiems jei ne užgesinti gaisrą, tai bent sustabdyti jo plitimą.

Užuot dėstę šiluminę chemiją, aptarsime ugnies poveikį Vilniaus universiteto pastatams, patogumo dėlei ir toliau vartodami *ugnies* terminą. Tekstuose daug sykių kalbama apie kai kuriuos universiteto pastatus, ugnies nuniokotus ir XVII, ir XVIII amžiuose. Pastabą *edifici combusti* randame 1610 metų Vilniaus universiteto planuose, saugomuose Prancūzijos nacionalinėje bibliotekoje. Mūsų atrinkti planai liudija nuolatines sąmoningas statytojų pastangas ugnies grėsmę mažinti *pašalinant įvairius degius elementus* (medinę architektūrą – sienas, lubas, grindis, stogo sijas; tai atlikėjai, kurie gali degti, t. y. turi galėjimo daryti modalumą), o vėliau – *pašalinant šilumos šaltinius* (suteikiančius aktualizuojantį modalumą). Pašalintą medį keičia nedegios medžiagos (negalėjimas daryti) – akmuo, plytos, čerpės.

59 pav. Balta horizontali linija, kertanti Observatorijos kiemo vakarinio pastato stogą, liudija, kad šioje vietoje buvo ugniasienė. Drauge tai pėdsakas fasado sienos, buvusios prieš pastatant portikus virš arkadų. Manaro Hammado nuotrauka



Nežinia, kokią pirmųjų universiteto pastatų dalį sudarė mediniai pastatai. Mediniai statiniai buvo būdingi miškingoms šiaurės šalims. Iš 1753 metų teksto sužinome, kad prieš pastatant observatoriją toje pat vietoje stovėjo medinis pastatas. Tekstai liudija vis nuoseklesnį medžio šalinimą iš Universiteto statinių pagal modalinį kovos su ugnimi įtaisą. Kultūros požiūriu medžio pašalinimas reiškė vietinio statybos būdo susiaurinimą, o jo pakeitimas akmeniu ir čerpėmis – perėmimą sumanaus būdo, atėjusio iš kitur, t. y. iš Italijos, iš kur sklido ir naujosios „universaliosios“ vertybės.

Degiųjų medžiagų pašalinimo operacijos:

- *Medinių sienų pašalinimas.* 1753 metais mūrinė observatorija pakeičia medinį pastatą.
- *Medinių lubų pašalinimas.* Šių operacijų datos nenurodytos, bet akivaizdu, kad senuosiuose planuose pavaizduotų medinių lubų beveik nebėra.
- *Medinių grindų pašalinimas.* Kai kur grindys pakeistos akmens plokštėmis, bet daugelyje vietų (tarp jų – Rektorate ir Bibliotekoje) išliko gražios medinės grindys. Šių operacijų data taip pat nežinoma, bet grindys nebuvo keičiamos taip radikalai kaip lubos.
- *Medienos taupymas supaprastinus stogo konstrukcijas.* Stogus laiko medinės sijos, tačiau nė viename plane nematyti tokios trikampės sijų konstrukcijos kaip viduramžių Šampanėje ar Nyderlanduose. Tai ne medienos stokos pasekmė, o apgalvotas statytojų sprendimas, siekiant konstrukcijoje jos naudoti mažiau, kad, kilus gaisrui, būtų mažiau grėsmės, jog sijos sugrius.
- *Medienos taupymas sumažinus atstumą tarp atramų.* Galima konstatuoti, kad pastatuose ir planų korpuse nubraižytose atkarpose atstumai tarp medinių konstrukcijų yra palyginti trumpi. Gausu mūro atramų, tarp kurių kartais stovi stulpai, – tai leidžia sumažintose atkarpose panaudoti silpnėsnes atramų detales.

Šilumos šaltinių pašalinimo operacijos:

- *Ugniasienių įrengimas.* Universiteto pastatuose (ir tai patvirtina seni planai²⁷) matyti čerpinis stogas kertantys sienų intarpai, virstantys baltų įtūkių linijomis ant raudonų paviršių²⁸. Stogų nuolydžio pokytis vienoje ir kitoje pertrūkio linijos pusėje patvirtina, kad stogų intarpai nepriklausomi. Šios

27 Šios nuo ugnies saugančios sienos matyti stoguose, pavaizduotuose XVIII ir XIX amžių graviūrose.

28 Norint juos apžiūrėti, reikia užkopti į bokštus ar į vieną iš nedaugelio terasų virš šiuolaikinės katilinės.

ugniasienės trukdo ugniai plisti tarp gretimų konstrukcijų (ar veikiau sulėtina plitimą). Be to, jose galima išvelgti operacijų, kurias vykdant priešais anksčiau buvusias sienas buvo pristatyti portikai, pėdsaką. Mat trys programos, kurias atlieka portikai (geriau paskirstyti žmonių apykaitą, izoliuoti šaltį, sulėtinti ugnies plitimą), viena kitai neprieštarauja; tas pats materialus atlikėjas – *siena* – vykdo keletą techninio pobūdžio semiotinių programų.



60 pav. Vienas iš retų koklinių židinių, išlikęs Bibliotekos vestibulyje.
Manaro Hammado nuotrauka

- *Židinių kūrimas iš išorės*. Šią procedūrą liudija 1642 metų planas. Ji užtikrina nuotolį tarp židinio angų ir galinčių užsidegti medžiagų – grindų, nešiojamų daiktų.
- *Keraminė židinių apdanga*. Ši priemonė leidžia izoliuoti ugnį nuo greta esančių degių medžiagų.
- *Židinių pašalinimas*. Nedaug židinių išliko iki mūsų dienų. Vidiniai jų pėdsakai matyti ant kai kurių sienų, o išorėje juos primena senų graviūrų kaminai. Apšildymas buvo iškeltas iš mokymo patalpų įrengus centrinį šildymą, mažinantį gaisro grėsmę.
- *Reti koridoriai tarp auditorijų iš abiejų pusių*. Bet kuriam koridoriui, einančiam tarp auditorijų eilės iš abiejų pusių, būtinas dirbtinis apšvietimas, galintis virsti gaisro židiniu. Du senieji pastatai turi centrinį koridorių – tai Observatorija, pradėta statyti 1753 metais, ir pastato, uždarančio Didįjį kiemą iš šiaurės, antrasis aukštas, esantis 1802 metų plane. Abiem atvejais pagrindinį koridorių apšviečia galinis langas, todėl apšvietimo ugnimi reikia mažiau.

Šios operacijos atliktos skirtingais Universiteto istorijos laikotarpiais. Jas sugrupavome pagal jų semiotinę logiką, pradėdami nuo tų, kurios pašalina galinčius užsiliiepsnoti daiktus, baigdami tomis, kurios pašalina galimus ugnies šaltinius. Lygia greta degios medžiagos buvo keičiamos nedegiomis – akme-

niu, plytomis, keramika. Visų šių semiotinių operacijų forma yra neigiama aktualizacija.

Laikas

Laikas juo labiau nėra materialus daiktas. Tačiau šiuo terminu žymimas veiksnys, nuo kurių priklauso pastatų tolydus nykimas, visetas. Nuostolius gali sukelti nuolatinis naudojimas, blogi orai arba senėjimas. Dėl patogumo išsaugosime laiko terminą, kad pažymėtume visetą atlikėjų, kurie neigiamai veikia pastatų kismą ir skatina prevencinę arba koreguojančią statytojų veiklą. Kad daugeliui atpažįstamų nykimo procesų suteiktume tam tikrą tvarką, išskirsime, viena vertus, išorinius ir vidinius, kita vertus – fizikinius ir cheminius procesus.

Išorinei agresijai priskirtina vandens skvarba (lietus arba tirpstantis sniegas veikia pastatų rentinius ir sienas), požeminės vandens srovės po pamatais, šaltis, vėjas, ugnis ir medį puolančios kirvarpos bei grybelis. Vidiniams procesams priklauso modifikacijos, ilgainiui paveikiančios medžiagą – jos sukibimą (pvz., tinko trupėjimas, yrančios pamatų atramos), lankstumą (medis sendamas tam pa trapus). Šiuo atžvilgiu *medžiaga yra vieta, kur vyksta medžiaginių komponentų sąveika su jiems daromu spaudimu*, akivaizdžiai parodant, kad medžiaga iš vidaus priešinasi išoriniam spaudimui, – kalbant inžinierių terminais, tai *medžiagų atsparumo* sritis. Šioje plotmėje medžiagos yra daugiau ar mažiau *kompetentingos* tam tikrų *išorinių veiksmų* (gniuždymas, tempimas, sukimas, pjovimas) atžvilgiu. Jei pastatų morfologiją vertinsime kaip prasmę perteikiančią diskursą, konstruktyvių elementų pusiausvyros būseną paaiškinama tik tuo, kad jiems duota galia priešintis išoriniams veiksams: išorinę krūvį atsveria vidiniai suvaržymai. Kitaip tariant, konfliktišką subjekto ir antisubjekto santykį išsprendžia sutartinė pusiausvyros būseną. Statytojai būtent ir siekia pratęsti tokią pusiausvyros būseną.

Fizikiniams procesams priklauso grunto dėvėjimasis žmonių dažnai vaikštomose vietose (perėjimai, koridoriai, laiptai), požeminio vandens apytaka, pamatų nusėdimas, vandens skverbimasis per plyšius ir porėtas medžiagas, šaltyje stingstančios medžiagos, plaunamų medžiagų dilimas, tinko trupėjimas ir kai kurių konstrukcijos elementų lipnumas, kai jie deformuojasi, nuolat veikiami ilgą laiką. Cheminiams procesams priklauso įsiskverbis vandens paveiktų komponentų tirpimas, medienos oksidacija, įvairūs medžiagų senėjimo procesai.

Visais šiais atvejais *tęstiniai procesai* neigiamai veikia universiteto pastatus: *laikas yra atlikėjas antisubjektas*, prieš kurį subjektas Universitetas nukreipia priešingus veiksmus, siekdamas užtikrinti medžiaginės Universiteto būties tęstinumą laiko

tėkmėje. Subjektas ir antisubjektas antropomorfizuojami, o pamatinė naratyvinė programa įrašoma į laiko izotopiją. Laimėjimai ir praradimai apibūdinami trukmės terminais: nykstantis pastatas savo gyvenimą regi trumpėjančių, besipriešinantį pastatas – pailgėjusį.

Siekdami pastatų ilgaamžiškumo, Vilniaus universiteto statytojai dėjo akmeninius pamatus, kurių didumas įgalina sėkmingiau priešintis cheminiams (vandens apytaka) ir fizikiniams (šaltis, smengantis gruntas) veiksniams. Degtos sienų ir skliautų plytos tampa dirbtiniu akmeniu, reaguojančiu į mechaninius veiksnus ir pasipriešinančiu vandeniui bei ugniai. Keraminės čerpės pasižymi panašiomis ypatybėmis. Panaudotos *formas* perima dalį medžiagos ypatybių: skliautai naudojami puikiu plytų priešinimusi gniuždymui, stogų sijos naudojami puikiu medžio priešinimusi skėtimui, čerpinis stogas naudojasi keramikos nepršlampamumu ir santykinio jos lengvumu.

Universitetinė institucija yra tvarus juridinis asmuo. Kaip kolektyvinis atlikęs, presuponuojamas universitetinių pastatų, į medžiagą ji įrašo savąją ilgos gyvenimo trukmės programą. Universitetinė bendrija ir universitetiniai pastatai siekia ilgo gyvenimo, jei ne amžinybės, tarnaudami visuomenei, kurią privalo aptarnauti ir kuriai numato ilgą gyvenimą. Įdomu, kad *laiko programos „amžinai tęstis“ materialūs rezultatai susisieja su kitomis dviem programomis – kova su šalčiu ir ugnies grėsmės mažinimu*. Objektiviai šios trys programos susieina viename taške priešindamosi antisubjektams – *šalčiui, ugniai ir laikui*.

Pateiksime keletą pavyzdžių, gana aiškiai iliustruojančių universitetinių pastatų kovą su neigiamomis „laiko“ pasekmėmis.

Observatorijos kieme 1777 metais Knackfuso pastatytame priestate, skirtame meridianiniam skrituliui, yra du apvalūs bokšteliai, stovintys abipus pietinio kampo. Jų paskirtis – sutvirtinti, laike stabilizuoti meridianinį skritulį laikančią sieną. Tai prevencinis sprendimas, užbėgantis už akių griuvimui, šiam dar neprasidėjus.

Sarbievijaus kieme matome keturias konstruktyvių elementų, skirtų pasipriešinti laiko ardymui, grupes:

- Perėjimas iš Bibliotekos į Sarbievijaus kiemą antrojo aukšto lygyje turi tris lygiagrečias pleištinės arkos, iškilusias tarp Bibliotekos ir Istorijos fakulteto pastatų. Šios arkos priešinasi šoniniam Bibliotekos skliautų spaudimui ir neleidžia šiaurinei sienai išvirsti. Šios arkos pažymėtos 1921 metų plane (antrasis aukštas), taigi jos pastatytos jau prieš tai. 1997 metų plane minima, kad Biblioteka antrajame aukšte turėjusi du langus, atsiveriančius į šiaurę, ir kad jie buvę užmūryti „klasikiniais“ laikais, kai pristatytos trys pleištinės arkos. Dviejų sutvirtinimo operacijų sambūvį, kurį nurodo toks pat užbrūkšniavimas, galėjo pateisinti tik tai, kad pastebėta struktūrinių sutrikimų.



61 pav. Atsparinės arkos ir kontraforsai, stabilizuojantys rytinius Sarbievijaus kiemo pastatus.
Manaro Hammado nuotrauka

- Kiemo rytinėje pusėje, greta perėjimo iš Sarbievijaus į Daukanto kiemą, virš statramsčio išskyla keturios arkos – dvi apačioje ir dvi viršuje, – formuojančios skersinę ažūrinę sieną. Šios arkos priešinasi į šiaurę virstančiam pastato korpusui, kuriame yra baltiškųjų freskų vestibulis.
- Nuo keturių arkų čia pat į pietus vakarinėje pastato, kuriame yra baltiškųjų freskų vestibulis, pusėje stovi keturi didžiuliai vertikalūs kontraforsai, iškilę per tris aukštus ir padengti raudonomis čerpėmis. Įkypai nusklembti kontraforsai priešinasi minėtojo pastato virtimui į vakarus.
- Pietinėje Sarbievijaus kiemo pusėje penki kontraforsai sutvirtina pastatus, skiriančius šį kiemą nuo Didžiojo. Šie kontraforsai yra skirtingų dydžių ir formų, o tai reiškia, kad bauginantys pokyčiai ne visur buvo vienodai stiprūs. Vien kontraforsų skaičius rodo, kad šie pastatai jau buvo pradėję irti, ir tai, ko gero, kartojosi. Vertėtų priminti du dalykus. Pirmiausia, Sarbievijaus kiemas yra senojo branduolio plėtinys. Anksčiau čia turbūt būtų neuniversitetinių pastatų, kuriuos nugriovė, kad liktų vietos Universitetui. Kol šie pastatai stovėjo, jų sienos glaudėsi prie Universiteto pastatų. Nugriovus juos teko pakeisti kontraforsais, atlaikančiais šoninį spaudimą šiaurės pusėn. Antra, Universiteto



62 pav. Kontraforsai pietinėje Sarbievijaus kiemo pusėje.
Manaro Hammado nuotrauka

ansamblis stovi nuožulnioje plokštumoje, žemėjančioje iš pietų į šiaurę, t. y. nuo Didžiojo kiemo į Sarbievijaus kiemą. Kadangi kiekvieno kiemo grindinys turi būti daugmaž horizontalus, antrasis kiemas įrengiamas žemiau pirmojo, o tai iš dalies atidengė (apnuogino) senojo pastato, esančio šiauriniame Didžiojo kiemo pakraštyje, pamatus. Atsivėrę pamatai susilpnėjo, ir pastatą teko sutvirtinti kontraforsais. Nepažymėti 1773 metų plane, kontraforsai aiškiai matyti 1802, 1921 metų ir ypač vėlesniuose planuose. Taigi jie galėjo būti pastatyti tarp 1773 ir 1802 metų.

Keturi rytiniai ir du pietiniai kontraforsai padengti raudonomis čerpėmis, kad šios paspartintų vandens nutekėjimą ir apsaugotų kontraforsų masę nuo žalingos jo skvarbos. Trumpai tariant, čerpės apsaugo kontraforsus, kurie apsaugo sienas ir skliautus. Apsaugos santykis yra tranzityvus.

Toliau plečiantis Universitetui ir į jo valdas įtraukiant anksčiau stovėjusius pastatus, pastarieji nebenugriaujami, kad jų vietoje iškiltų universitetinio naudojimo pastatai.

Kaip priklausantys paveldui, jie išlaikomi ir daugiau ar mažiau restauruojami pritaikant naujoms funkcijoms. Restauravimo operacijos laikytinos kovos su laiko veikla operacijomis. Daugelis korpuso planų susiję su šiais darbais.

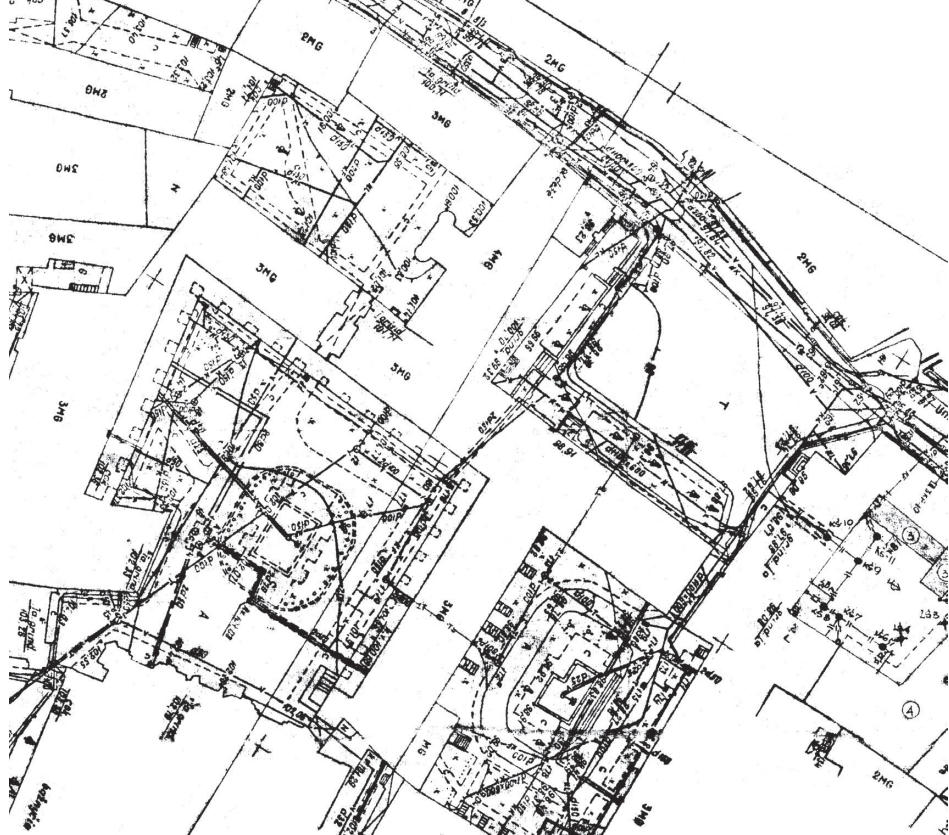


63 pav. Žemas Vaistinė pastatas (pietinėje Observatorijos kiemo pusėje)
primena senuosius Universiteto pastatus.
Manaro Hammado nuotrauka

3.5.2 Matomi techniniai sprendimai

Pusiausvyra, tvirtumas ir ilgalaikiškumas yra stebėtojo užčiuopiami prasminiai medžiagos efektai. Dosnus ar šykštus kokios nors vietos apšvietimas – tai prasmis efektas, kurį savo konstrukcija, orientacija bei atviromis angomis kuria struktūra. Tačiau tokių prasmės efektų atpažinimą temdo du veiksniai. Pirmiausia, natūraliojo pasaulio daiktų naudingumas skatina juos vertinti daugiausia vartosenos atžvilgiu, nekreipiant pakankamo dėmesio į tai, kas kuria prasmę. Antra, kad išskirtume ir išryškintume minėtuosius prasminius efektus, būtina turėti analitiko kompetenciją. Trumpai tariant, anaipol nelengva aiškinti medžiaginį diskursą, kurio pirminis siekis – ne komunikacija, o naudingumas. Vis dėlto ketiname išdėstyti savo požiūrio tašką susitelkdami ties kai kurių *techninių sprendimų*, įgyvendintų Vilniaus universitete, *semantiniu komponentu*. Taip elgdami, konkrečiam atvejui pritaikysime vieną Hjelmsslevo tezių: visi mokslai yra atskiros semiotikos.

Semiotikos pastangas šioje srityje apsunkina tai, kad ne visos techninės priemonės vienodai matomos. Nuo šio pirminio klausimo ir pradėsime.



65 pav. Požeminių tinklų planas (kompiuterine technika padidinta jo dalis).
Atpažįstame Observatorijos, Bibliotekos, Didįjį, Sarbievijaus kiemus.
Tinklai naudojami pėsčiųjų perėjoms tarp Universiteto kiemų.
Kultūros paveldo departamento archyvas

ti tai, kas buvo suprojektuota XVI, XVII ar XVIII amžiais (pvz., Šv. Jonų bažnyčios planas). Tad tai, kas matyti plane, skiriasi nuo to, ką galima išvysti duotoje vietoje, kur naujesni sluoksniai dengia nematomus senesnius. Toks planas naudoja implicitinę pjūvio per metrą nuo žemės sampratą (žr. 2.3.1). Apskritai pjūvio brėžinys (arba nuopjova) leidžia pamatyti tai, kas natūraliajame pasaulyje paslėpta. Jis perkelia į popierių tai, ką išvystume, jei pagal planą tam tikroje vietoje suskaidytume pastatą ar aptariamus elementus – ar tai būtų teritorija, ar pamatai, ar siena, ar skliautas. Toks vaizdavimas *leidžia išvysti tai, kas nematoma*, ir taip modifikuoja sakymo adresato kompetenciją.

Natūraliajame pasaulyje taikomos panašios procedūros, nors to linkstama nepaisyti. Pastatų ansamblyje vietų matomumas priklauso nuo privatizacijos programų²⁹ arba nuo sukurto prasmio efekto (pvz., kai einant nuo Herbariumo link Šv. Jonų bažnyčios einama nuo kūno prie dvasios). Vilniaus universitete vietų matomumas yra suskaidytas, sąlygojamas kiemų kaimynystės. Šį klausimą jau kėlėme aptardami universitetinę erdvę. Čia sutelksime dėmesį į pačių

29 Ibid.

pastatų medžiagiškumą: jų matomumas atsiskleidžia per santykį su stebėtoju, esančiu arba pastato viduje, arba išorėje.

Kiekviename pastate kas nors yra nusprendęs, kas rodytina ir kas slėptina. Dažniau slepiama laikančioji konstrukcija, konstrukcinės medžiagos, kanalizacija, palaikanti šilto bei šalto vandens ir nuotekų cirkuliaciją, apšildymo, elektros, telefono laidų instaliacijos. Greta privačios valdos konstrukcijų, dalis šių kanalų bei instaliacijų priklauso viešosioms vietoms ir paslepiama po viešais takais. Universiteto valdose kiemai ir perėjimai tarp jų atlieka tarpininko vaidmenį: tai viešosios vietos privačioje teritorijoje. Per čia ateina vanduo, elektra, pašalinamas naudotas vanduo, ir visa tai yra po žeme, nematoma³⁰. Tai liudija kai kurie planai, leidžiantys matyti tai, kas nematoma. Tačiau natūraliajame pasaulyje nesusiduriame su parodytų elementų atranka, kuria (kaip architektūros brėžiniuose) būtų siekiama galutinio kognityvinio tikslo – sintezuojančios idėjos. Veikiau čia rasime ideologinį pasirinkimą, atskiriantį rodytinus dalykus nuo nerodytinų, kurie jau savaime laikomi nevertais rodyti ar net gėdingais.

Vilniaus universitetas rodo tai, kas atitinka jo pašaukimą, ir slepia tai, kas laikoma nevertinga ar begėdiška. Čia galima išvelgti dvi procedūras – veikiau tam tikrą motyvacijų grupę, o ne vieną motyvaciją. Skirtingais laikotarpiais slepiami skirtingi elementai, ir tai reiškia verčių kaitą³¹. Bet jau nuo seno pastate rodoma tai, kas padaryta gerai, o slepiama tai, kuo nesirūpinama. Ir priešingai yra, kai bandoma numatyti ateitį: rūpinamasi, kad būtų gerai atlikta tai, kas bus rodoma, ir nekeliami didesnių reikalavimų tam, kas bus paslėpta³². Nuolat naudojamas sienų tinkas, kad darnia ir homogeniška išvaizda pridengtų mūrijimo nelygumus sienose bei skliautuose.

Vidinės dangos ir išoriniai fasadai

Viduramžiais pastatų išorėje statytojai palikdavo aiškius vidinių perdangų pėdsakus: romaniškos architektūros kontraforsai ir gotikinės architektūros ramstinės arkos³³ tėra vidinių struktūrų, ties kuriomis koncentruojasi apkrovos, kraštiniai išoriniai poliai. Radikalų pokytį įvedė Renesanso statytojai: iš pastatų fasado jie pašalino bet kokius vidinės struktūros pėdsakus³⁴. Nuo tada išorinė pastatų

30 Taip buvo elgiama jau senovės Romoje, o prieš tai – bronzos amžiaus miestuose Rytų kraštuose: Habuboje Kabiloje prie Eufrato vandens nutekamieji vamzdžiai užkasti viešosiose vietose.

31 Pavyzdžiui, viduramžiais panaudotas vanduo tekėdavo grindinio paviršiumi.

32 Nebent tai būtų požemiai, uždaryti pašaliniais, taigi kitaip paslėpti; juose leidžiama matyti atnaujinimų bei transformacijų pėdsakus.

33 Terminai *romaninė architektūra* ir *gotikinė architektūra* ateina iš XIX amžiaus, bet šio meno istorijos epistemologinio klausimo neturime galimybės čia svarstyti.

34 Auguste Choisy, *Histoire de l'architecture* 2, Paris: Vincent & Fréal, 1899.

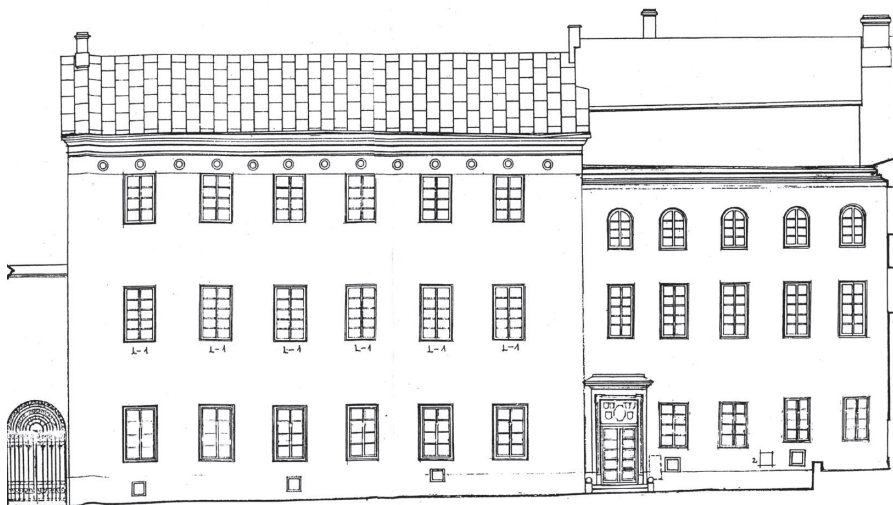
pusė buvo suprantama kaip paviršius, drauge su kitais elementais apibrėžiantis viešąją erdvę; į plastinę pastatų sandarą buvo įvesta programa, perduodanti pranešimą išorėje esantiems adresatams. Šiame nežodiniame diskurse struktūrinis viduramžių statytojų turinys užleido vietą socialiniam turiniui, išreiškiančiam viduje esančių vartotojų statusą, priklausomai nuo gyvenamojo aukšto³⁵. Naujoji logika ypač paveikė langų angas. Užuoat atlikę struktūrinį vaidmenį ir palengvinę viršutinių aukštų sienas, langų matmenys būdavo pasirenkami priklausomai nuo statuso tų, kuriems buvo reikalinga šviesa: didžiausi langai būdavo įrengiami antrajame aukšte, vadinamame kilminguoju, o kas aukštas jų dydis mažėjo, ir tai paradoksaliai apsunkino viršutinių aukštų struktūras.

Senieji Vilniaus universiteto pastatai priešais jo vardu pavadintą gatvę, nepaisant patirtų transformacijų, išlaiko kiek viduramžišką išvaizdą. Tuo tarpu Observatorijos ir Didžiojo kiemų fasaduose laikomasi italų Renesanso taisyklių: niekas išorėje neprimena vidinių struktūrų, skliautus galima pamatyti tik tada, kai stebėtojas atsiduria po jais pastato viduje. Arkų ir angų dydis virš XVII amžiaus portikų mažėja nuo apačios į viršų. Maži trečiojo aukšto langai apšviesdavo gyvenamąsias patalpas (šiandien atliekančias kitas funkcijas), o didelės antrojo aukšto angos apšviesdavo Rektoratą, administracines patalpas ir kai kurias auditorijas.

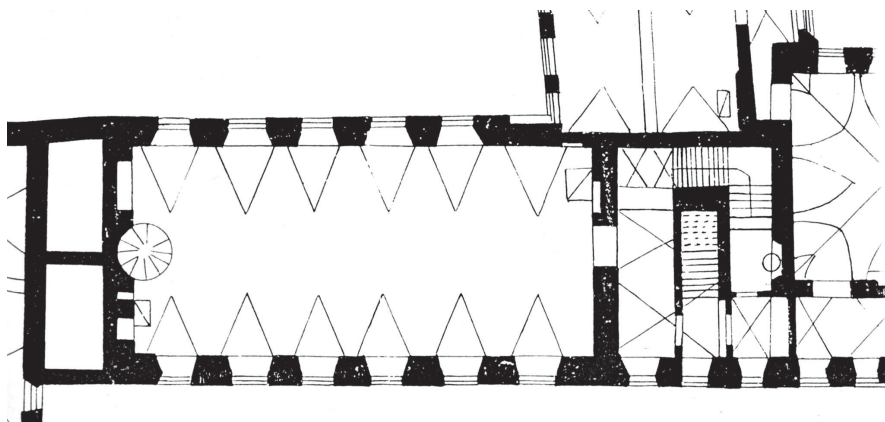
Jau esame minėję, kad portikai įveda reguliarumą, dengiantį prieš tai buvusių fasadų nereguliarumą, apie kurį primena 1582 metų planas. Nereguliarios properšos, pažymėtos 1582 metų plane, liudija vidinių pastatų funkcijų įvairovę, nors ir neleidžia tiksliau jos apibūdinti. Priešingai, portikų reguliarumas pašalina bet kokią įvairovę, supanašina abiejų kiemų pakraščiuose stovinčius skirtingus pastatus, įveda fasadų homogeniškumą, kurio paskirtis – perteikti viso ansamblio tvarkos ir rišlios sandaros idėją.

Po šia vidinių konstruktyvių struktūrų ir išorinio grafinio fasadų įforminimo priešprieša skaitytojas atpažins semiotikams įprastą izotopiją – bendresnę opoziciją tarp buvimo ir atrodymo, padedančią apibrėžti tiesą ir apgaulę. Tačiau tos pačios opozicijos terminai gali įgyti kitokią krūvį, priklausomai nuo pasirinkto žiūros taško: techniniam statytojui vidinę struktūrą nutrinnantis fasadas tolygus struktūrinei apgaulėi; architektui, suvokiančiam save kaip socialinį atlikėją, fasadas, kuris atskleidžia konstrukcinę struktūrą nutrindamas viduje esančių vartotojų statusą, tolygus socialinei apgaulėi. Vieniū tiesa yra apgaulė kitiems; vertybių nustatymas priklauso nuo perspektyvos.

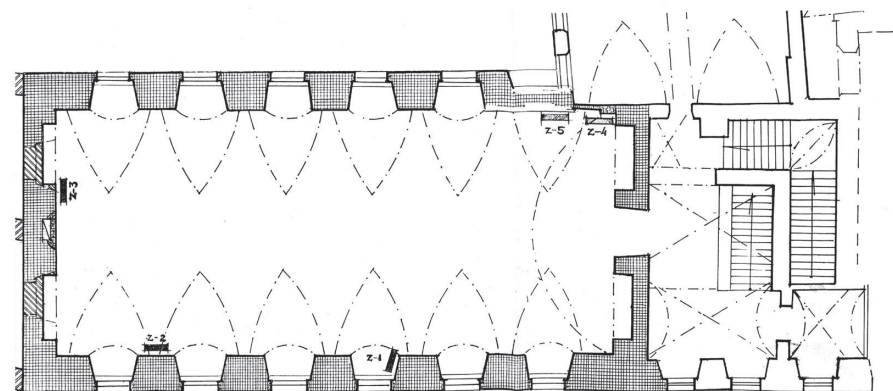
35 Manar Hammad, „La sémiose essentialiste en architecture. L'Italie et le Japon au 16^e siècle“, *Carte Semiotiche* 7, 1990.



66 pav. Bibliotekos fasado piešinys. Iš kairės – pertvaros siena virš perėjimo iš Bibliotekos į Sarbjeviaus kiemą. Kultūros paveldo departamento archyvas

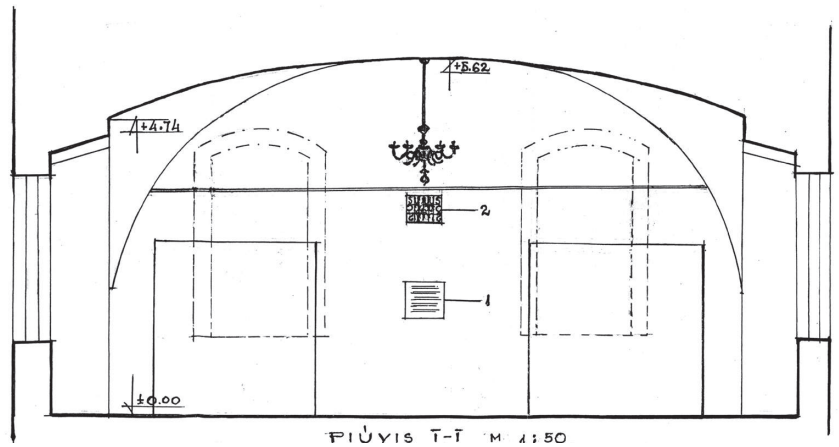


67 pav. Bibliotekos antrojo aukšto planas su schematine skliautų sankirtos nuoroda. Stori juodi brūkšniai iš kairės atitinka pertvaros sienas virš atsparinių arkų. Pastebimi sraigtiniai laiptai, kurių realioje vietoje nebematyti. Kultūros paveldo departamento archyvas

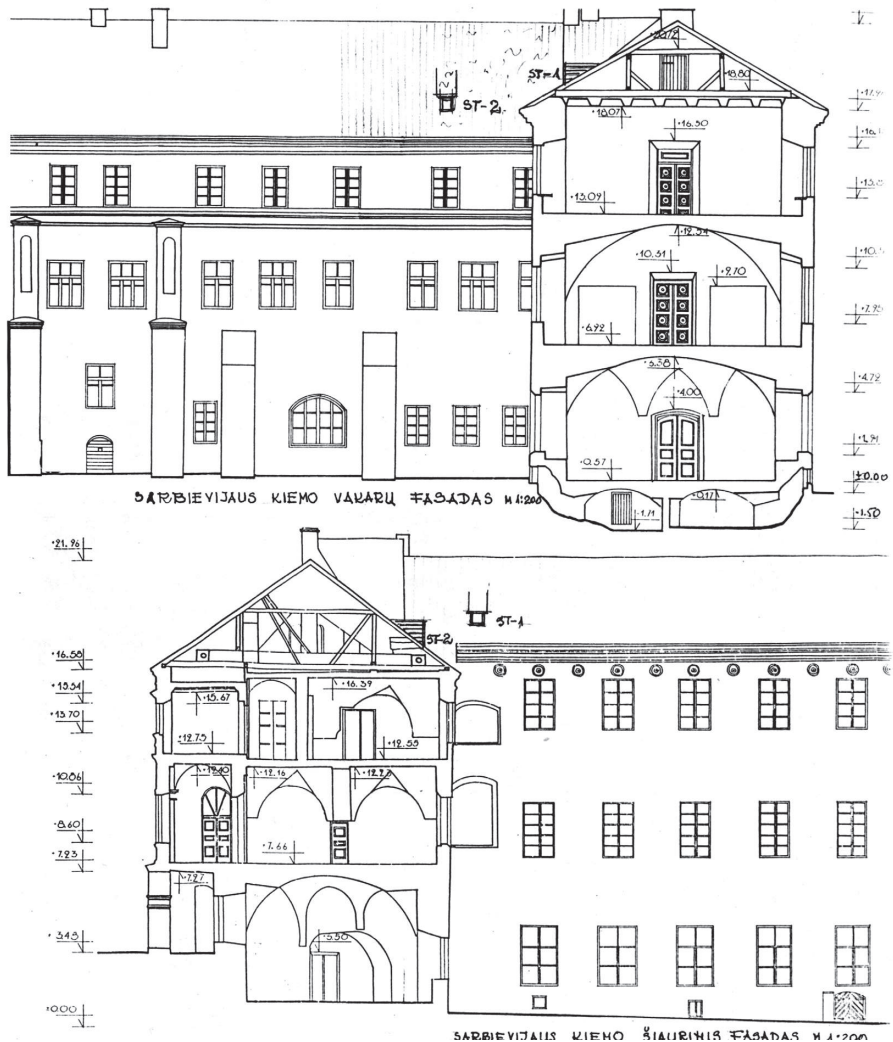


68 pav. Bibliotekos antrojo aukšto planas. Schematiški skliautų piešiniai yra tikslesni nei ankstesnėje iliustracijoje. Skirtingas sienų užbrūkšniavimas nurodo istorinius statybos periodus, 1997 metai. Kultūros paveldo departamento archyvas

69 pav. Antrojo Bibliotekos aukšto skerspjūvis. Pavaizduota galinė siena yra šiaurėje, jos senieji langai buvo užmūryti: tai uždengtos angos, pažymėtos ankstesnės iliustracijos plane. Kultūros paveldo departamento archyvas



70 pav. Kartu pateikti pjūviai ir fasadai. Viršuje – fasado skerspjūvio planas apima tris Bibliotekos aukštus ir pusrūšį. Matomas fasadas yra pietinė Sarbievijaus kiemo pusė (plane ji vadinama „vakarų fasadu“ – *vert. past.*). Apačioje – skerspjūvio planas apima tris pastato, skiriančio Bibliotekos ir Sarbievijaus kiemus, aukštus. Galime matyti, kad Didysis ir Sarbievijaus kiemai yra nevienodame lygyje. Šis pjūvis rodo, kad skirtingų aukštų skliautai nepriklausomi vienas nuo kito. Pavaizduotas Bibliotekos fasadas išeina į Sarbievijaus kiemą. Kultūros paveldo departamento archyvas



Planuose B tipo sluoksniai (žr. 2.3.2) nurodo skliautų buvimą ir jų įvairovę, o jų pjūviuose pateikiamas tikslesnis aprašymas, pažymint skliautų aukštį, išlinkį ir sąnarus. Tokios nuorodos presupponuoja techninį šių planų panaudojimą: arba jie daryti skliautų remonto darbams, arba tuomet, kada kai kurios per plačios erdvės buvo keičiamos siauresnėmis, pritaikytomis įvairiai vartosenai. Planų korpusas rodo dažną auditorijų panaikinimą, aiškinant tai pakitusiomis vartosenos funkcijomis ir / arba individualia paskirtimi.

1582 metų plane universitetiniuose pastatuose nematyti skliautų, o 1642 metų planas leidžia gana patikimai spręsti apie jų buvimą. Kai kurių sienų storis bei išdėstymas 1618 metų plane leidžia daryti išvadą, kad skliautų jau esama, bet grafiškai jie nenurodyti. *Tiktai pradedant 1921 metais planuose vienareikšmiškai nurodomas skliautų buvimas ir jų sąnarus.*

Tačiau skliautų senumą leidžia patvirtinti jų pačių stebėjimas. Tai skatina daryti išvadą, kad skliautai, nors *iš tikrųjų buvo*, nėra pažymėti planuose ir dėl to šiuose dokumentuose yra *nematomi*. Tokio pobūdžio nebuvimas leidžia rekonstruoti savotišką episteminių žiūros tašką, pateisinantį tai, kad planuose, panašiai kaip ir fasaduose, abstrahuotasi nuo skliautų. Toks sutapimas, ko gero, neatsitiktinis. Tačiau galima pagrįstai kelti metodologinį, o ne epistemologinį klausimą: ar būta *techninių priemonių skliautui plane vaizduoti*? Ar mokėta tai padaryti, jei sprendimas buvo įsivaizduojamas? Atsakyti ne taip paprasta.

Savo *Architektūros istorijoje*, išleistoje 1899 metais, Auguste'as Choisy pastatų dangas paprastai vaizduoja ir aksonometrine projekcija, ir elementaresniais planais. Choisy baigė Politechnikos mokyklą, kur Gaspard'as Monge'as (1746–1818) dėstė geometriją, konkrečiai – aprašomąją geometriją (vadinamąją Monge'o geometriją), kuri buvo tiek reikšminga karybai, kad šie darbai net nebuvo skelbiami už Mokyklos ribų. Monge'ui priskiriamos projekcinės priemonės, leidžiančios sistemingai atvaizduoti planuose konstruktyvias struktūras. XIX amžiuje architektūros istorikai, eidami Eugène'o Viollet-le-Duco (1814–1879) pėdomis, ypatingą dėmesį skyrė dangų struktūrai. Tad šitokio pobūdžio nuorodų nebuvimas senuosiuose planuose nereiškia, kad skliautų nebuvo, – tiesiog *nenorėta* arba *nemokėta* jų pavaizduoti grafiškai.

Vilniuje aptinkamos skliautų formos perima Italijoje XV amžiuje priimtus sprendimus, paveiktus romėniškos architektūros. Tarkime, Vilniaus skliautų prototipus galima įžvelgti Urbino Kunigaikščio rūmuose, kuriuos prieš 1470 metus pradėjo statyti Luciano Laurana, o dviem kartomis vėliau užbaigė Francesco di Giorgio Martini. Jie visi pastatyti iš degtų plytų, kurios, siekiant elastingumo, sujungtos kalkių skiediniu. Atramos kampuose leidžia įvesti skliautų sankirtas ir palikti tarp atramų plotą, reikalingą apšvietimo ir / arba perėjimo angoms. Vadinasi, jėzuitų ordinui 1582 metais buvo žinomi techniniai skliautų konstruk-

cijos sprendimai. Negalime teigti, kad jie juos realizavo Lietuvoje. XVI amžiuje meistrų, galinčių tai padaryti, buvo nedaug kur, o Lietuva – toli nuo Italijos. Be to miškingose Baltijos šalyse pirmenybė būdavo atiduodama medinėms konstrukcijoms. Domėjimasi skliautų įrengimu turėjo skatinti tikrai ugnies pavojus³⁶. Portikuose, pastatytuose XVII amžiaus viduryje, buvo sumanyta įrengti burinius skliautus, ir tai leidžia drąsiai tvirtinti, kad skliautus turėjo ir kiti universitetiniai pastatai. Viena iš Bibliotekos antrojo aukšto planų, darytame 1997 metais, yra archeologinio pobūdžio nuorodų: Renesansui priskiriamos sienos, kurių storis turėjo atlaikyti skliautą. Italijoje Renesansas iš esmės baigiasi su XVI amžiumi, bet nesunku suprasti, kad Lietuvoje 1642 metų data dar priklauso Renesansui.

Galima konstatuoti, kad patalpų skliautai yra palyginti žemi, išskyrus Rektoratą ir greta esančią koplyčią, įsikūrusią tarp antrojo ir trečiojo aukšto. Suspaustas daugelio skliautų profilis gali būti siejamas su buvusių lubų pakeitimu skliautais. Bet ne vien su tuo: šį sprendimą galima aiškinti pastangomis neleisti šilumai kilti aukštyn – siekis išsaugoti šilumą (kova su šalčiu) galėjo paveikti dangos formą. Kad ir koks būtų išeities taškas, suspaustų skliautų profilis apsunkino jų įrengimą ir reikalavo tam tikros technologijos. Tokiame kontekste mažesnių įsikverbiančių skliautų sankirta su pagrindiniu skliautu sutvirtino pastatų ansamblį. Toks sprendimas jau buvo pritaikytas 1470 metais Urbino mieste.

Akmens skliautų konstravimas kėlė rimtų stereotominių³⁷ problemų – dėl to juos įrengti nebuvo lengva. Konstruoti skliautus iš plytų, priešingai, buvo paprasčiau. Tačiau kaip suspaustiems skliautams įveikti didesnę atstumą? Buvo galimi du sprendimai: atstumų sumažinimas ir armatūros įmūrijimas į skliautus. Antrojo techninio sprendimo nepatvirtina jokie mums prieinami dokumentai. Tačiau tai visai tikėtina Bibliotekos atveju. Atstumai Vilniaus universiteto pastatuose buvo mažinami gana dažnai. Kitas techninis ypatumas: statytojai siekė į savo atramas besiremiančius skliautus padaryti savarankiškus, kad šie nesugriūtų, jei, nelaimei ištikus, neatlaikytų gretimas skliautas. Taigi skliautų sankabų, galima sakyti, nėra.

Tokios rūšies skliautų įrengimas yra pakankamai lankstus, nėra griežtesnių apribojimų *po* skliautais esančioms konfigūracijoms ant grindų – iš esmės *galima daryti* ką tik nori. Kita vertus, erdvės *virš* skliauto pažasties užpildymas leidžia čia suformuoti dirbtines grindis³⁸, kuriomis sumaniai naudojosi Vilniaus statytojai.

36 Panašiai buvo pasielgta 1099 metais Šv. Ambraziejaus bažnyčioje Milane, kur akmens skliautai pakeitė medines konstrukcijas.

37 Stereotomija (gr. *stereo* 'tvirtas' ir *tomē* – 'pjūvis') – tai menas tam tikrą tūrį pjaustyti į mažesnius tūrius, šitaip formuojant tvirtai besilaikančią visumą (pvz., arkos padalijimas į daug akmeninių luitų).

38 Jas galima padengti keraminėmis ugniai atspariomis plokštėmis.



71 pav. Renesansiniai skliautai Urbino kunigaikščio rūmuose. Atviros angos (aukštai iškirstas langas, langai su šalia sienoje padarytais suolais) įrengtos atsižvelgiant į skliautų atramos taškus.
Manaro Hammado nuotrauka

72 pav. Paplokščias skliautas Urbino kunigaikščio rūmų pusrūsyje, kuris niekada nebuvo užtinkuotas, todėl matyti plytų mūrinyš.
Manaro Hammado nuotrauka





73 pav. Plytinis karnizas Ostijoje, antikiniame Romos uoste.
Toks plytų mūriny – tai italų Renesanso mūrinio pirmtakas.
Manaro Hammado nuotrauka

74 pav. Paplokščias skliautas iš plytų, Ostija. Romėnų epocha.
Manaro Hammado nuotrauka



Jie leido sau kiekviename aukšte naudotis skirtingu planu³⁹ ir nesirūpinti vertikalių atramų skirtinguose aukštuose užsiklojimu, nors tai būtų sumažinę apkrovas. Numatomos dirbtinės grindys taip pat paaiškina dažnas išpjautas pertvaras, dalijančias po skliautais esančias erdves, nepaisant nei gaubiančiojo, nei gaubiamojo skliauto formų⁴⁰. Toks laisvas Universiteto elgesys siekiant, kad įvairiuose to paties pastato aukštuose sugyventų dėstymo, gyvenamosios ir tarnybinės funkcijos, liudija tam tikrą konstrukcinio mąstymo archajiškumą⁴¹, nes ekonomiškiau ir patikimiau būtų stengtis, kad apkrovas laikančios konstrukcijos būtų viena po kita.

Stogai

Sunkiai įžiūrimi nuo žemės, Universiteto stogai nuolat figūruoja architektūriniuose planuose, kur atlieka pamatinį vaidmenį: jie apsaugo visą pastatą, o apsaugos santykiai yra tranzityviniai. Stogai atlieka pagrindines funkcijas saugodami nuo tokių atlikėjų kaip šaltis ir senėjimas, kurie priklauso laiko paradigmai. Savo konstrukcija jie ypač priešinasi ugniai.

Matomos stebėtojų, esančiam toliau ar aukščiau, *nutrūkstančios* stogų *linijos* rodo įrengtas ugniasienes ir pristatytas kitokias konstrukcijas – portikus ir įvairius pastatų korpusus lengviausia išskirti pagal linijų pertrūkį ir pasikeitusį stogų nuolydį. Vyrauja dvišlaičiai stogai, bet nemaža ir vienašlaičių.

Medis stogų dangai visiškai nenaudojamas: medinės dangos amžius palyginti trumpas, ją pernelyg greitai pažeidžia ugnis. Vyraujanti medžiaga – viduržeminio stiliaus (graikų ir romėnų tradicija) keraminės čerpės, suvienijančios plokščią *tegula* ir pusiau cilindrinę *imbrex*. Ši nedegi ir ne itin brangi medžiaga pasirinkta dėl santykinio jos lengvumo. Nežinia, kada šios čerpės pradėtos naudoti Universiteto statiniuose. Tačiau 1582 metų plane jau pažymėtos plokščios burgundiškos viduramžinės čerpės (tai vienintelis planas, kuriame aiškiai nurodoma dangos medžiaga); jų apatinė pusė pusapvalė. Kad tokios čerpės veiks-

39 Šitaip skliautai įgyja įvairius aktualizuojančius modalumus: dengti erdvę, padalyti gretimas skliautais apgaubtas erdves, laikyti virš savęs dirbtines grindis, ant kurių iškyla kitos konstrukcijos.

40 Pakartotinio pjovimo atvejis ne sykį liudija planai. Jie rodo, kad iš naujo padalytos erdvės atrodė per didelės: išaugęs mažesnių erdvių poreikis atitinka išsiplėtusią privatizaciją, didesnę kontrolę ir įvairesnius valdžios lygmenis, igaliotus kontroliuoti (užraktai).

41 Viduramžiais pastatyta prieglauda Bono mieste (Prancūzijoje) rodo skirtinguose pastato aukštuose taip pat laisvai išsidėsčiusias konstrukcijas.



mingai atliktų savo paskirtį, reikia trijų vienas kitą užklojančių sluoksnių, o tai būdinga sunkesniems stogams. *Tegula-imbrex* tipo čerpėms pakanka dalinio užsiklojimo – tai palengvina stogus ir laikančiąsias konstrukcijas.

Varis, švinas ir asfaltas dengia tik dalį pastatų, kurie šitaip išskiriami ir įgyja ypatingą statusą. Kolonų salę (*Aulą*) su netipišku cilindrinio stogu dengia lakuoto vario lakštai, išlaikantys jiems būdingą raudonį. Biblioteka turi dvišlaitį stogą, padengtą vario lakštais, kurio žalia spalva atsirado dėl atmosferinio poveikio. Oksidai, sumaišyti su sulfatu, sudaro oksidinę dangą, apsaugančią varį ir tai, ką jis dengia. Observatorijos ir prie Šv. Jonų bažnyčios prijungtų koplyčių paviršių dengia švininiai lakštai. Brangūs metaliniai stogai dengia išskirtinius pastatus.

Pagaliau naujas pastatas Šv. Jono gatvėje sukonstruotas iš betono, jame, be kitų tarnybų, esama katilinės. Šio pastato terasas apsaugo asfalto dangą.

Iš šios kiek skubotos stogų ir jų medžiagų apžvalgos galima padaryti kelias išvadas:

- „Normaliam“ stogui naudojamos plokščios su grioveliais čerpės. Taip uždengta dauguma Vilniaus universiteto pastatų.
- Variniai (lakuoti ar nelakuoti) stogai būdingi prestižiniams pastatams. Medžiaga turi ypatingos aprašomosios vertės.
- Sudėtingų formų stogus dengia itin lankstūs švininiai lakštai. Šie pastatai, kaip ir užklotieji vario lakštais, yra prestižiniai.
- Stogą su terasa, padengtą asfalto lakštais, turi vienintelis tarnybinis pastatas. Tai pigus, neprestižinis sprendimas.

Trumpai tariant, nors ir nelabai matomi, stogai turi simbolinę krūvį, nurodantį pastatų hierarchiją, kurią išreiškia ir naudota medžiaga, ir formos sudėtingumas.

4. VIETOJE IŠVADŲ

Imdamiesi šios studijos kėlėme du tikslus: viena vertus, remiantis metodologijos kontroliuojama analize, nuodugniau pažinti Vilniaus universiteto pastatus ir planus, kita vertus, išplėtoti semiotinį metodą taikant jį naujam korpusui, kurio nagrinėjimas kelia ir naujų sunkumų. Apibendrinsime šiuodu aspektus patikslindami nubrėžtas perspektyvas.

Iš pat pradžių mums buvo pasiūlyta nuodugniau susipažinti su Vilniaus universitetu kaip istoriniu paminklu pažvelgus į jį iš semiotinės perspektyvos, kuri išskirtinį dėmesį skiria prasmės klausimams. Turėjome pakartotinai ištyrinėti šiuos pastatus, jau buvusius istorinių studijų objektu, kad naujais metodais atskleistume čia slypinčius prasminius efektus, kurie galėjo likti nepastebėti kito pobūdžio tyrinėjimų. Be kita ko, naudojomes sąvokomis, kurias įvedėme tyrinėdami kitų vietovių erdvės semiotiką. Jas aptarėme Vilniuje, A. J. Greimo semiotikos ir literatūros teorijos centre, skaitytose paskaitose ir apibendrinamajame straipsnyje „Erdvės semiotizavimas“ (*Actes sémiotiques*, 2013, Nr. 116).

Analizuodami Universiteto pastatus ir jų planus, stengėmės atsižvelgti į socialinį, politinį ir istorinį jų kontekstą. Santykį su miestu nagrinėjome tik tada, kai kuris nors Universiteto elementas vertė tai daryti: taip buvo Šv. Jonų bažnyčios ir Bibliotekos–Observatorijos tandemo atvejais. Dėl tos priežasties pasirinktojo korpuso analizė nedaug ką tepasako apie platesnę lietuvių visuomenę: tenkinomės aptikę santykį su erdve kaip paveldu, atpažįstamu Universitete ir jo pastatuose. Įtrauktas į platesnį tautinės tapatybės formavimo kontekstą, šis santykis tapo aiškesnis atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Figūratyviai jis išreiškia visuomenės *geismą* pabrėžti įsišaknijimą žemėje ir materijoje, tai, ką galima vadinti *autochtonijos geismu* griežtąja šio termino prasme, – senovės graikų mituose pasakojama, kad pirmieji žmonės atsirado iš žemės nelyginant dygstanti žolė. Kitaip tariant, Vilniaus universitetas prisideda prie to, kad lietuvių visuomenė įsišaknytų savo žemėje.

Tirdami planų pasiskirstymą pagal chronologinę skalę, turėjome išskirti įsimintinas datas, susijusias su tokiais staiga ištikusiais „katastrofiškais“ įvykiais kaip gaisrai, socialiniai pokyčiai (jėzuitų ordino panaikinimas 1773 metais) ar politinėmis permainomis (Stepono Batoro atėjimas į valdžią 1576 metais, Lietu-

vos įjungimas į Rusijos imperiją 1795 metais ir prievartinis Universiteto uždarymas 1832 metais, Universiteto atkūrimas po Pirmojo pasaulinio karo). Lygia greta, tirdami įvairiausias pastatų modifikacijas, suvokėme, kokią didelę reikšmę turėjo mažesnių įvykių sandauga: nė vienas iš jų nebūtų vertas dėmesio pats savaime, bet jų kartojimasi lydi remonto darbai *a posteriori* arba prevenciniai žingsniai *a priori*. Šitaip *laikas pasirodo kaip figūratyvus antisubjektas*, kaip priešiš-kai pastatus veikianti jėga.

Jėzuitų ordino panaikinimas iš esmės paveikė Universitetą ir jo santykį su pastatais. Išnyko čia gyvenusi dėstytojų ir administratorių *bendrija*, nors 1802 metais plane dar nurodyti čia reziduojantys vienuoliai. Senoji Valgyklos salė įvardijama kaip „naujai įrengta Bibliotekos salė“ – tai galutinai sunaikina bendro valgymo tradiciją, kuri vidinę Universiteto bendriją skyrė nuo išorėje gyvenančios visuomenės. Dėstytojai pasauliečiai atsirado kiek vėliau, o kada Šv. Jonų bažnyčia praranda savo išskirtinę vertę, lieka neaišku. Matome, kad 1921 metų planuose bažnyčia nebelaikoma Universiteto dalimi. Vėlesniuose planuose ji vėl įtraukiama į universitetinę erdvę.

Visoje mūsų analizėje vyrauja erdvinė perspektyva, ypatingas dėmesys skiriamas pagrindinei vidaus ir išorės priešpriešai ir su ja susijusiems priklausomybės santykiams. Tai atsikartojanti priešprieša, apibrėžianti dvigubo įrėminimo principą: korpusė galima matyti perskyrą tarp viduje esančio vidaus ir viduje esančios išorės. Panašiai struktūruojama fizinė pastatų ir socialinė universitetinės bendrijos erdvė: socialinė ir fizinė erdvės suvokiamos pasitelkiant tas pačias sąvokas, o tai rodo esant bendrą giliają struktūrą. Įdomu, kad aptartajame korpusė analogiška struktūra negalioja laikui.

Kaimynystės sąvoka, figūratyviai išreiškta kiemais¹, kurie yra pagrindiniai universitetinio miestelio formantai, taikytina ir socialinei, ir fizinei erdvei. Vartojama topologijoje, ši sąvoka antropomorfizuoja erdvės taškus ir jų santykiuose leidžia atpažinti panašumą su socialinės erdvės santykiais, nors šie ir perkelti į kitą izotopiją. Vilniaus universiteto ansamblyje erdvę tvarko gretimos kaimynystės santykiai, o kaimynystės organizavimas čia apsiriboja vidiniais santykiais, neatsižvelgiant į kitų kvartalų kaimynystę. Todėl bet kuri erdvės tvarka yra lokali, nėra jokios visuotinės santykių tvarkos, kuri galiotų visam pastatų ansamblui. Tokie mechanizmai rodo lokalumo pirmenybę kai kuriose erdvės tvarkymo operacijose. Tačiau esama ir daug universalumo vertės apraiškų: pradedant XVI amžiumi, tiesios linijos ir orientavimas pagal keturias pasaulio šalis į universiteto pastatus, kurie išsidėstę aplink kiemus, apibrėžiančius lokalią kaimynystę, įveda universalizuojančias nuorodas. Reikia pasakyti, kad priešprieša *lokalu vs universalu* nesuvedama į priešpriešą *vidus vs išorė*, nors iš pirmo žvilgs-

1 Pasak Kęstučio Nastopkos, žodžio *kiemas* etimologija gali būti siejama su žodžiu *kaimynas* (žodinis paliudijimas). *Kieminėti* reiškia 'vaikščioti pas kaimynus, eiti per kiemus'. (*vert. past.*)

nio šią primena. Ji taip pat nesuvedama į priešpriešą *čia vs ten*. Universalumas suponuoja santykinę erdvės, laiko ir atlikėjų neapibrėžtumą: jis galioja visur, visais laikais ir visiems.

Priminsime, kad šis tyrinėjimas nesiekia jokio išsamumo, nepretenduoja apimti nei viso pastatų korpuso, nei visų planų. Pasirinkome klausimus, kurie mums atrodė svarbūs savo specifika ir netikėtumu, lyginant su tuo, ką žinojome iki tol. Tikimės pasakę šį tą nauja apie Vilniaus universitetą. Savaimė aišku, kad toks darbas numato skaitytoją arba skaitytojus sakymo adresatus, tarp kurių pirmiausia matytume šiandieninius Universiteto dėstytojus, geidžiančius geriau pažinti savąjį paveldą. Tačiau taip pat tikimės, kad metodologinis šios studijos įdomumas nesiriboja vietinėmis vertėmis ir sudomins visus tyrėjus, kuriems rūpi prasmės analizė architektūros erdvėje ar planuose.

Korpusas kelia keletą metodologinių klausimų, į kuriuos ieškojome semiotinio atsakymo, atitinkančio analizės principus, perimtus iš Hjelsmslevo darbų ir Greimo diskursinės analizės. Dėl to mums teko išplėtoti metodą aptariančius teiginius, įterptus į Vilniaus universiteto aprašymą. Be kita ko, turėjome priminti kai kuriuos grafinės semiotikos principus (žr. 2.3) ir paaiškinti semiotinį nematerialiųjų atlikėjų vaidmenį, jų sąveiką su universitetiniais pastatais (žr. 3.5.1).

Nuo pat pradžių apibrėžta kaip viena iš nežodinės semiotikos atmainų, erdvės semiotika nagrinėja heterogenišką išraišką ir savo vientisumą grindžia turinio lygmens vienove. Remdamasi keturiasdešimties metų patirtimi, šiandien jina savo ruožtu euristiniu grįžtamuoju judesiu gali praturtinti planų semiotiką, kuri buvo jos parengiamoji fazė. Įgavus daugiau žinių, tampa įmanoma drauge tyrinėti vietas ir jas aprašančius planus. Nors metodologiniais sumetimais ilgai stengėmės atskirti natūralųjį pasaulį ir metakalbinį jo aprašymą planuose, šiandien galime drauge aptarti kadaise atskirtas sritis, kad atkurtume pamatinį turinio lygmens vientisumą.

Norėdami viską išdėstyti aiškiai ir nuosekliai, turėjome sau neįprastu būdu išskirti *tris pamatinius sinkretinės semiotikos komponentus*: erdves, žmones ir daiktus. Toks išskyrimas tėra žodinio dėstymo gudrybė, pritaikyta sudėtiniam sinkretiniam korpusui, turinčiam akivaizdų diachroninį matmenį. Reikėjo įvesti tvarką, kad išryškėtų prasmė, – sutvarkyti elementus, sutvarkyti elementus aptariančius diskursus. Kiekviename skirsnyje, kur nagrinėjamas vienas kuris komponentas, į sintaksę jis įtraukiamas atsižvelgiant į kitus du komponentus ir sinkretinės jų išraiškos kompleksiskumą.

Dėstydami stengėmės išlaikyti skirtumą tarp sakymo ir pasakymo struktūrų. 3.3.1, 3.3.2, 3.4.1 ir 3.5 skirsniuose pateikiama pasakymo analizė: joje, remiantis planais, detalizuojama universitetinės bendrijos struktūra. Skirsniuose 3.3.3, 3.3.4, 3.3.5, 3.4.2 ir 3.4.3 analizuojamas sakymas: sakytojo instancija transfor-

muoja universitetą, kad perduotų jo vaizdinį išoriniam adresatui. Kituose skirniuose pasakymas ir sakymas veikia vienas kitą, jų griežtai neskiriant.

Šia proga paminėsime, kad ši Vilniaus universiteto studija turi archeologinį matmenį: remiantis pėdsakais, reikėjo atkurti sąveikas ir prasmę. Tokia procedūra yra ribota, nes, einant prieš laiko srovę, neįmanoma apžvelgti daugiau nei keturis šimtmečius truncančio Universiteto gyvenimo.

Semiotinis žvilgsnis į erdvę skatina tam tikru būdu matyti ir interpretuoti natūraliojo pasaulio daiktus bei įvykius. Naudodamasi diskursinės semiotikos atradimais, tokia perspektyva atskleidžia palyginti naujų dalykų arba paaiškina kadaise miglotas sąvokas, o tai rodo metodo veiksmingumą. Ji naudingai pakeičia ankstesnius tyrimus, atliktus iš paprasčiausios komunikacinės perspektyvos. Atsižvelgdama į visuomenės, erdvės ir materialių daiktų sąveiką, nežmogiškuosius atlikėjus ji leidžia paversti reikšminiais komponentais ir paaiškina jų semiotinį statusą.

Verta priminti dvi koreliuojančias izotopijas: priklausymą visumai ir privatizaciją. Priklausymo santykis apima visą ansamblį – ir daiktus, ir visuomenę, ir erdvę. Jis leidžia atskirti tai, kas yra ansamblio viduje, nuo to, kas jo išorėje, ir nurodo būtiniausias kitų santykių bei transformacijų sąlygas. Privatizacijos santykis apima mažiausiai du ansamblius; vieno jų nariai kito nariams pateikia sąlygotos prieigos santykius². Semiotinė analizė atskleidžia giliają struktūrinę abiejų ansamblių sandaros simetriją ir parodo, kad būtinai privalo egzistuoti stebėtojas, nustatantis analizės perspektyvos relevantiškumą. Dėl archeologinio Vilniaus universiteto duomenų pobūdžio čia daugiau kalbama apie priklausymo nei privatizacijos santykius.

Igalinimas pamatyti įveda (pagal sąlygotos prieigos logiką, panašią į privatizacijos logiką) verčių vertinimo ir tiesosakos procesus, kurie abu įrašomi į numanomas perspektyvas. Tokių operacijų erdvinės sklaidos analizė leidžia paaiškinti numanomas vertes ir pasirinktus žiūros taškus.

Bet kuriame analizuojamame reikšminiame procese transformacijos ir santykiai yra pagrindiniai interpretacijos elementai, vartojamus terminus susiejantys su prasminiais efektais, kurių neatpažintume, aptardami vien tik pačius terminus. Kitaip tariant, semiotinė perspektyva išryškina transformuojamo mikrouniversumo artikuliacijas ir jame atpažįstamus santykius.

Metodologinės ir epistemologinės pastabos atrodo bendresnės nei specifinės, nes jos taikomos ne analizės objektui – Vilniaus universitetui, o šios analizės perspektyvoms bei procedūroms.

Paryžius, 2014 sausis

LITERATŪRA

- Architektūros paminklai* 8, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos istorijos institutas, 1984.
- Choisy, Auguste, *Histoire de l'architecture* 2, Paris: Vincent & Fréal, 1899. [Kitas leidimas: 1964.]
- Ducrot, Oswald, *Dire et ne pas dire*, Paris: Hermann, 1972.
- Greimas, Algirdas Julien, *Apie dievus ir žmones. Lietuvių mitologijos studijos*, Chicago: AM & M, 1979.
- Greimas, Algirdas Julien, „Description et narrativité, à propos de La Ficelle de Maupassant“, *Revue Canadienne de linguistique romane* I/1, 1973. [Perspausdinta: Greimas, Algirdas Julien, *Du Sens II*, Paris: Seuil, 1983, p. 135–155.]
- Greimas, Algirdas Julien, *Des dieux et des hommes*, Paris: Presses Universitaires de France, 1985.
- Greimas, Algirdas Julien, *Maupassant. La sémiotique du texte: exercices pratiques*, Paris: Seuil, 1976b.
- Groupe 107, *Sémiotique de l'Espace* (1973), Paris: DGRST, 1973.
- Groupe 107, *Sémiotique des Plans en Architecture*, Paris: DGRST, 1974.
- Groupe 107, *Sémiotique des Plans en Architecture* 2, Paris: DGRST, 1976.
- Hammad, Manar et al., „L'espace du séminaire“, *Communications* 27, Paris: Seuil, 1977, p. 28–54. [Perspausdinta: *Lire l'espace, comprendre l'architecture*, Paris: Geuthner, 2006.]
- Hammad, Manar, „Articuler le temps à Tadmor-Palmyre“, *de Kêmi à Birât Nâri* 3, Paris: Geuthner, 2008, p. 61–104.
- Hammad, Manar, „Définition syntaxique du Topos“, *Le Bulletin* 10, Paris: GRSL-EHESS, 1979, p. 25–27.
- Hammad, Manar, „Espaces didactiques: analyse et conception“, *Le Bulletin* 7, Paris: GRSL-EHESS, 1979, p. 30–32.
- Hammad, Manar, „L'énonciation: procès et système“, *Langages* 70, Paris: Larousse, 1983, p. 35–46. [Perspausdinta: Hammad, Manar, *Lire l'espace, comprendre l'architecture*, Paris: Geuthner, 2006.]

- Hammad, Manar, „L'espace comme sémiotique synchrétique“, *Le Bulletin* 27, Paris: GRSL-EHESS, 1983, p. 26–30.
- Hammad, Manar, „L'expression spatiale de l'énonciation“, *Cruzeiro Semiotico* 5, Porto, 1986, p. 38–79. [Perspausdinta: Hammad, Manar, *Lire l'espace, comprendre l'architecture*, Paris: Geuthner, 2006.]
- Hammad, Manar, *La Privatisation de l'Espace*, Limoges: PULIM, 1989. [Kitas variantas: Hammad, Manar, *Lire l'espace, comprendre l'architecture*, Paris: Geuthner, 2006.]
- Hammad, Manar, „La promesse du verre“, *Traverses* 46, Paris: CCI, 1989, p. 68–79. [Perspausdinta: Hammad, Manar, *Lire l'espace, comprendre l'architecture*, Paris: Geuthner, 2006.]
- Hammad, Manar, „La sémiose essentialiste en architecture. L'Italie et le Japon au 16^e siècle“, *Carte Semiotiche* 7, 1990. [Perspausdinta: Hammad, Manar, *Lire l'espace, comprendre l'architecture*, Paris: Geuthner, 2006.]
- Hammad, Manar, „La sémiotisation de l'espace“, *Actes Sémiotiques* 116, 2013 [<http://epublications.unilim.fr/revues/as/2807>].
- Hammad, Manar, „Le bonhomme d'Ampère“, *Actes Sémiotiques* VIII 33, 1985, p. 37–45. [Perspausdinta: Hammad, Manar, *Lire l'espace, comprendre l'architecture*, Paris: Geuthner, 2006.]
- Hammad, Manar, „Le sanctuaire de Bel à Tadmor-Palmyre“, *Documenti di Lavoro e pre-pubblicazioni* 276–279, Urbino: Centro Internazionale di Semiotica e Linguistica, 1998. [Perspausdinta: Hammad, Manar, *Lire l'espace, comprendre l'architecture*, Paris: Geuthner, 2006.]
- Hammad, Manar, *Les Parcours, entre manifestations non-verbales et métalangage sémiotique*, Limoges: PULIM, 1980–2007.
- Hammad, Manar, *Lire l'espace, comprendre l'architecture*, Paris: Geuthner, 2006a.
- Hammad, Manar, „Primauté heuristique du Contenu“, in: *Exigences et perspectives de la sémiotique, Recueil d'hommages pour A. J. Greimas*, Amsterdam: John Benjamins, 1985, p. 229–240.
- Hammad, Manar, „Rituels sacrés/ rituels profanes, usages signifiants de l'espace“, in: *Espace: construction et signification*, ed. de la Villette, Paris, 1984, p. 215–231.
- Hjelmslev, Louis, *Prolégomènes à une théorie du langage*, Paris: Minuit, 1967.
- Minkevičius, Jonas, *Lietuvos architektūros istorija* 1, Vilnius: Mokslas, 1987.

RÉSUMÉ

Vilniaus universitetas: exploration sémiotique de l'architecture et des plans

Cette étude sémiotique de l'Université de Vilnius s'articule en deux composantes intimement liées: l'objet d'étude d'une part, la méthode mise en œuvre d'autre part. L'image qui se dégage de l'objet dépend de la méthode descriptive, et la méthode descriptive a été adaptée pour la prise en compte de certains caractères spécifiques de l'objet donné. Par commodité, ces deux composantes seront abordées séparément dans ce résumé.

L'objet d'étude est constitué par l'Université de Vilnius, considérée d'un point de vue spatial. Si l'état actuel des bâtiments est directement accessible à l'observation, plusieurs états antérieurs sont décrits par une collection de plans conservés dans les archives du département de l'héritage culturel du Ministère de la Culture Lituanien. La Bibliothèque Nationale de France conserve en outre une collection de projets dessinés pour l'Université de Vilnius au sein de la Compagnie de Jésus. L'analyse sémiotique de ce corpus syncrétique (bâtiments, plans techniques, projets) impose la prise en compte d'acteurs sociaux (enseignants, étudiants, techniciens) et d'acteurs environnementaux (froid, feu, intempéries, vieillissement) dont les interactions avec les lieux sont productrices de sens.

Le caractère spécifique d'un tel corpus pourrait laisser croire que l'analyse n'aurait d'intérêt que pour des lecteurs lituaniens motivés par des liens affectifs locaux. Sans remettre en cause les qualités indéniables du corpus retenu, l'utilisation de la méthode sémiotique donne à l'analyse un intérêt méthodologique dont la généralité ne se restreint pas au cas considéré. Pour l'étude des plans de l'Université de Vilnius, l'approche sémiotique est amenée à effectuer un bond qualitatif par rapport aux études initiées en 1974 par le Groupe 107, et l'approche discursive Greimassienne remplace une approche linguistique trop attachée au modèle Hjelmslevien. La consécution diachronique des plans permet de reconnaître plusieurs transformations de l'espace universitaire, chacune d'entre elles distinguant un *avant* d'un *après*. L'aménagement des cours autour desquelles se déploient les salles, la concaténation des cours, leur orientation, leurs degrés d'ouverture, permettent de reconnaître des effets de sens successifs qui informent l'opération globale par laquelle l'Université tend à occuper la

totalité de l'îlot urbain dans lequel elle est inscrite, et dont elle n'occupait initialement qu'une partie réduite. L'apparition des portiques au dix-septième siècle, leur mode d'implantation, leur organisation modifient profondément l'espace universitaire, tant dans son allure visuelle que dans son fonctionnement pragmatique. La substitution des voûtes aux plafonds change l'allure de l'intérieur des locaux, tout en assurant une meilleure résistance aux éventuels incendies, dont l'occurrence répétée est notée par les archives.

L'analyse discursive de l'espace impose la prise en compte d'acteurs sociaux qui agissent sur l'espace ou dans son cadre. Une première distinction différencie les Enseignants des Enseignés. Lors de la fondation de l'Université en 1586, l'enseignement est confié à la Société de Jésus, dont la fondation en 1540 était relativement récente, et dont la vocation à l'enseignement s'affirmait avec force non seulement en Europe, mais aussi au Nouveau Monde récemment découvert. La dissolution de l'Ordre Jésuite en 1772 eut des répercussions directes sur l'Université de Vilnius, en particulier sur l'organisation interne des locaux et sur leur attribution fonctionnelle (on peut noter que la différenciation fonctionnelle des lieux est inscrite sur les plans qui remontent au début du dix-septième siècle).

Les espaces dévolus aux étudiants permettent de distinguer un groupe résidant (les internes) et un groupe non résidant (les externes) parmi une population que l'on suppose locale et régionale, car la situation géographique de la Lituanie était relativement périphérique par rapports aux centres du savoir qu'étaient Rome et Paris à la fin du seizième siècle et au début du dix-septième siècle. L'élaboration parisienne des plans pour l'Université de Vilnius témoigne du fait que l'on pensait l'espace comme un moyen d'action (que la sémiotique identifie, selon les cas, comme acte d'énonciation spatiale, ou comme acte de manipulation, au sens technique du terme).

Différentes expressions matérielles (alignement des bâtiments sur les directions cardinales, allure italianisante des cours à portiques) véhiculent les valeurs profondes universelles du programme de base de l'Université, qui est celui de la diffusion (transmission) de valeurs abstraites d'un centre vers une périphérie. L'enseignement réservait un large part à la religion catholique, universelle par définition (c'est le Père de l'Église Clément d'Alexandrie qui promeut l'usage du terme grec *Katholikos* -universel- pour qualifier le Christianisme). Dans l'Italie de la Renaissance, les théoriciens Alberti et Vasari opposent les valeurs universelles de l'Humanisme, tirées de l'Antiquité Classique, aux valeurs particulières caractérisant la production de l'Europe « gothique » du Moyen-Âge, ce dernier étant défini négativement comme ce qui a séparé l'Antiquité de la Renaissance.

Considérée comme énoncé spatial, l'architecture apparaît comme un dispositif matériel chargé de modalités destinées à réguler l'action des acteurs qui y

accomplissent leurs programmes d'usage. La circulation physique des personnes s'avère jouer un rôle central parmi les actions reconnaissables. Le circuit des visites guidées, opposé à la latitude donnée aux étudiants et aux enseignants, permet de définir un secteur public (moderne) de l'Université, centré sur la bibliothèque, et opposable à un secteur privé centré sur le rectorat. Les portiques, installés aux différents étages pour résoudre des questions de circulation humaine, remplissent simultanément des fonctions d'éclairage et d'isolation thermique. En reconnaissant de telles superpositions fonctionnelles, l'analyse impose la reconnaissance d'acteurs sémiotiques non matériels tels que la lumière et le froid. La poursuite de la même logique d'analyse mène à la reconnaissance du feu et du temps comme acteurs jouant un rôle dans la détermination des formes architecturales, et donc dans la formation de l'énoncé spatial qu'est l'Université.

Opposable aux processus évoqués ci-dessus, l'action qui coordonne l'homogénéisation de l'allure de la Grande Cour et celle de la Cour de l'Observatoire ne relève pas de l'énoncé spatial interne, mais d'une énonciation externe: elle témoigne d'une pensée plastique, géométrique, qui poursuit une fin identitaire: son action donne à l'Université, à un moment de son existence, une allure cohérente qui participe à la définition de son identité. Une démarche énonciative comparable est repérable, à l'époque récente, dans la mise en espace de deux espaces garnis de fresques: le vestibule balte et le vestibule grec. Par de tels actes énonciatifs, la direction de l'Université s'adresse à la communauté universitaire, définie ainsi comme un destinataire interne, pour lui transmettre des messages dont les valeurs profondes sont reconnaissables comme l'identité, la cohérence, l'universel, le particulier. D'autres transformations architecturales, en particulier celles qui sont menées au début du dix-neuvième siècle sur la cour de la bibliothèque, développent vis à vis du public extérieur à l'Université, un discours relatif aux savoirs qu'elle développe et diffuse dans la société.

Le caractère diachronique du corpus impose de reconnaître des transformations, mettant dès lors l'accent sur des actes énonciatifs spatiaux, puisque tout acte de construction est interprétable comme un acte énonciatif. Ce qui fait beaucoup de place, dans l'analyse, aux effets de sens énonciatifs, aux dépens des effets de sens énoncifs. D'un point de vue méthodologique, ceci apporte la preuve, par l'exemple, de la pertinence de l'utilisation du concept d'énonciation pour une expression spatiale et non verbale.



76 pav. Dangaus gaublys, saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje. Gruntuotas spalvotas popierius, užklotas ant medžio. J. F. Enderche'o (Lenkija) darbas (1750), dedikuotas Didžiajam Lietuvos kunigaikščiui Augustui III. 1971 metais restauruotas Gražinos Drėmaitės, Nijolės Murelytės ir Audronės Želvienės. Manaro Hammado nuotrauka